

BEJTULLAH DESTANI ZBULON DY DOKUMENTE NË ARKIVIN KOMBËTAR AMERIKAN KËTË BISEDË TË RRALLË

Kam nderin të informoj Departamentin se Atë Gjergj Fishta, kreu i Urdhrit Françeskan në Shqipëri, Poet Laureat dhe patriot i shquar i vendit të tij, erdhi për të më takuar në Legatë këtë javë, dhe në bisedën që pasoi bëri disa deklarata në mirëbesim të plotë, të cilat hedhin shumë dritë mbi prirjet aktuale politike në këtë vend nën regjimin e mbretit Zog. Vërejtjet e udhëheqësit françeskan, i cili rastësisht ka vizituar Shtetet e Bashkuara në vitin 1922 për interesat e njohjes së Shqipërisë nga Qeveria jonë.

Atë Gjergj Fishta bisedon me ambasadorin amerikan në Tiranë, Hugh Gladney Grant

Përktheu nga anglishtja
Enik Pogaçe

**Njëzet vjet pa
Vath Koreshin**
Nga Enver Kushi

(fq. 3)

SHËNIME MBI LIBRAT

Romani i ri nga Ani Wilms, botime "Dudaj"
"Dielli në mërgim", eksploron të
vërteta që realiteti i errëson
Nga Minella Aleksi

(fq. 4)

Letërsia arbëreshe
para dhe pas periudhës
së Rilindjes
Nga Fatmir Toçi

(fq. 6)

Romani i Pashko R Camajt, "Brenga"
Kur liria e njërit, bëhet
burgu i tjetrit
Nga Ilire Zajmi

(fq. 15)

Monografia "Idromeno –
Kostumografia"
e Dr. Merita Tocila

Nga Ylli Drishti

(fq. 19)

Zija Çela, një shok i praruar
e shkrimtar universal në
epokën tonë.
Nga Zylfi Tola

(fq. 21)

Pjesë të shkëputura nga libri "Dhimitër (Taq)
Buda –Veprimtar i Lëvizjes Kombëtare"

**NË KONGRESIN
E MANASTIRIT**
Nga Tatjana Haxhimihali

(fq. 12)

Mbresa nga takimi me **PILAR DEL RIO**, bashkëshorten e Hose Saramagos

Nga Visar Zhiti

(fq. 10)

Lisbona i ngjan një ëndrrë, ndoshta në dimër më shumë, me atë pak
mugëtitirë, përndritëse të vjen të thuash dhe me atë shi të sinqertë,
s'kam parë shi më të sinqertë se këtui.... që të thërret të dalësh me zë
prej shkrimtari. Ndoshta na dukej kështu se po shkonim te Saramago.

SHTYPI RUS PËR 90-VJETORIN E KADARESË

**ISMAIL KADARE —
MARK TUEINI SHQIPTAR**

Nga Ekaterina Petrova

(fq. 14)

160 vjet më parë lindi shkrimtari
nobelist francez ROMAIN ROLAND

**Një jetë mes së dukshmes
dhe së padukshmes**

Nga Stefan Cvajg

(fq. 22)

Përgatiti dhe përktheu: Xhevair Lleshi

BIBLIOTEKË

— Florent Rrahmani

(fq. 7)

Në kërkim të kulmit

— Roland Gjoza

(fq. 9)

Gorilla e bulevardit

— Behar Jacaj

(fq. 11)

*Për rrëshirën që mbështjell
plagët e trungjeve!*

(fq. 16)

— Friedrich Dürrenmatt

Udhëtim i tërthortë

Përktheu: Dr. Elda Gjana-Boriçi

— Xheni Shehaj

(fq. 17)

Zjarr në bibliotekë

— Aleksandër Bardhi

(fq. 20)

Bota fik dritat, e unë bëhem zë

— Arben Meksi

(fq. 24)

Karikatura e së shtunës

TALENT DHE PASURI

Ese nga Rudolf Marku

(fq. 5)

Kam nderin të informoj Departamentin se Atë Gjergj Fishta, kreu i Urdhrit Françeskan në Shqipëri, Poet Laureat dhe patriot i shquar i vendit të tij, erdhi për të më takuar në Legatë këtë javë, dhe në bisedën që pasoi bëri disa deklaratë në mirëbesim të plotë, të cilat hedhin shumë dritë mbi prirjet aktuale politike në këtë vend nën regjimin e Mbretit Zog. Vërejtjet e udhëheqësit Françeskan, i cili rastësisht ka vizituar Shtetet e Bashkuara në vitin 1922 për interesat e njohjes së Shqipërisë nga Qeveria jonë.

Atë Gjergj Fishta bisedon me ambasadorin amerikan në Tiranë, Hugh Gladney Grant

Përktheu nga anglishtja Enik Pogaçe

Dokumenti 1: Dërgesa Nr. 461

Nga Legata e Shteteve të Bashkuara të Amerikës, Tiranë, Shqipëri

[Faqja 1]

LEGATA E

SHTETEVE TË BASHKUARA TË AMERIKËS

Tiranë, Shqipëri, 4 Gusht 1937.

Nr. 461

SUBJEKTI: Kreu i Urdhrit Françeskan dhe Poeti Laureat i Shqipërisë Shpreh Mendimin e Tij Lidhur me Disa Prirje Politike në Vendin e Tij.

RREPTËSISHT KONFIDENCIALE PËR PËRDORIM VETËM NGA STAFI.

I Nderuari

Sekretari i Shtetit,

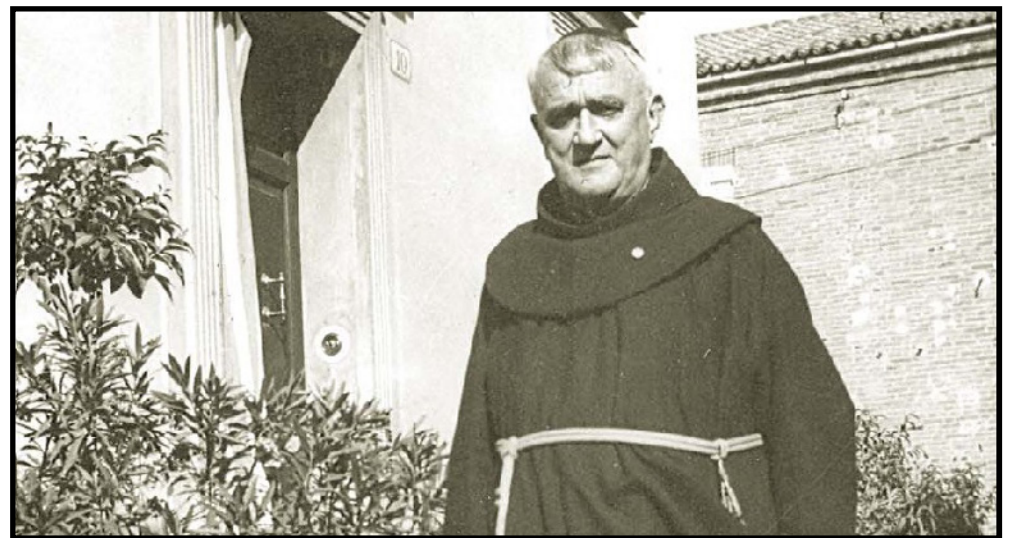
Washington, D. C.

Zotëri:

Kam nderin të informoj Departamentin se Atë Gjergj Fishta, kreu i Urdhrit Françeskan në Shqipëri, Poet Laureat dhe patriot i shquar i vendit të tij, erdhi për të më takuar në Legatë këtë javë, dhe në bisedën që pasoi bëri disa deklaratë në mirëbesim të plotë, të cilat hedhin shumë dritë mbi prirjet aktuale politike në këtë vend nën regjimin e Mbretit Zog. Vërejtjet e udhëheqësit Françeskan, i cili rastësisht ka vizituar Shtetet e Bashkuara në vitin 1922 për interesat e njohjes së Shqipërisë nga Qeveria jonë, ishin të një natyre të tillë që mendova se ia vlen të përgatiteshin në formën e një memorandumit të plotë nga

[Faqja 2]

Përkthyesi dhe Interpreti i Legatës që ishte i pranishëm. Po bashkëngjiti një kopje të këtij

memorandumi, i cili duhet të konsiderohet si Rreptësisht Konfidencial për mbrojtjen e Atë Fishtës.

Pikat kryesore të vërejtjeve të Atë Fishtës në formë të përmbledhur janë si më poshtë:

(1) Mbreti ka ndërmend të martohet me një Katolike, sipas vetë deklaratës së Madhërisë së Tij për Atë Fishtën, sepse “nuk ka dobi të shikojmë drejt Lindjes. Interesat tona (të Shqipërisë) janë drejt detit (Adriatik) dhe prandaj duhet të shikojmë nga Perëndimi. Duhet të fillojmë me reformimin e familjes.”

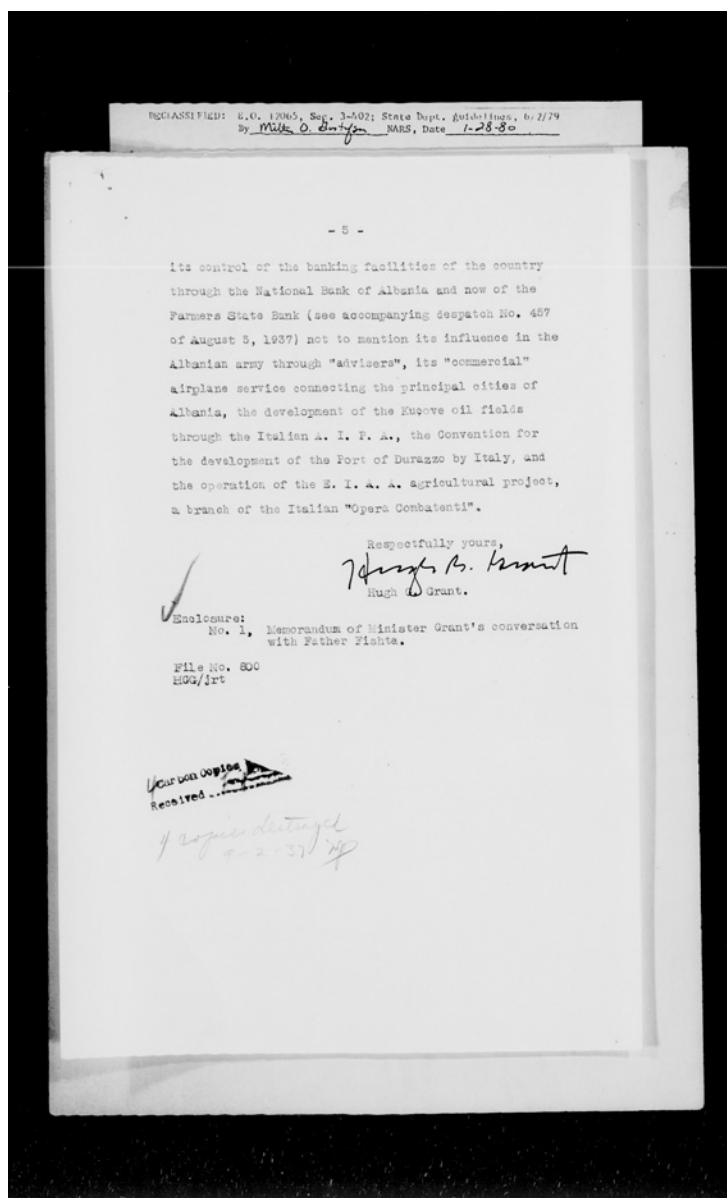
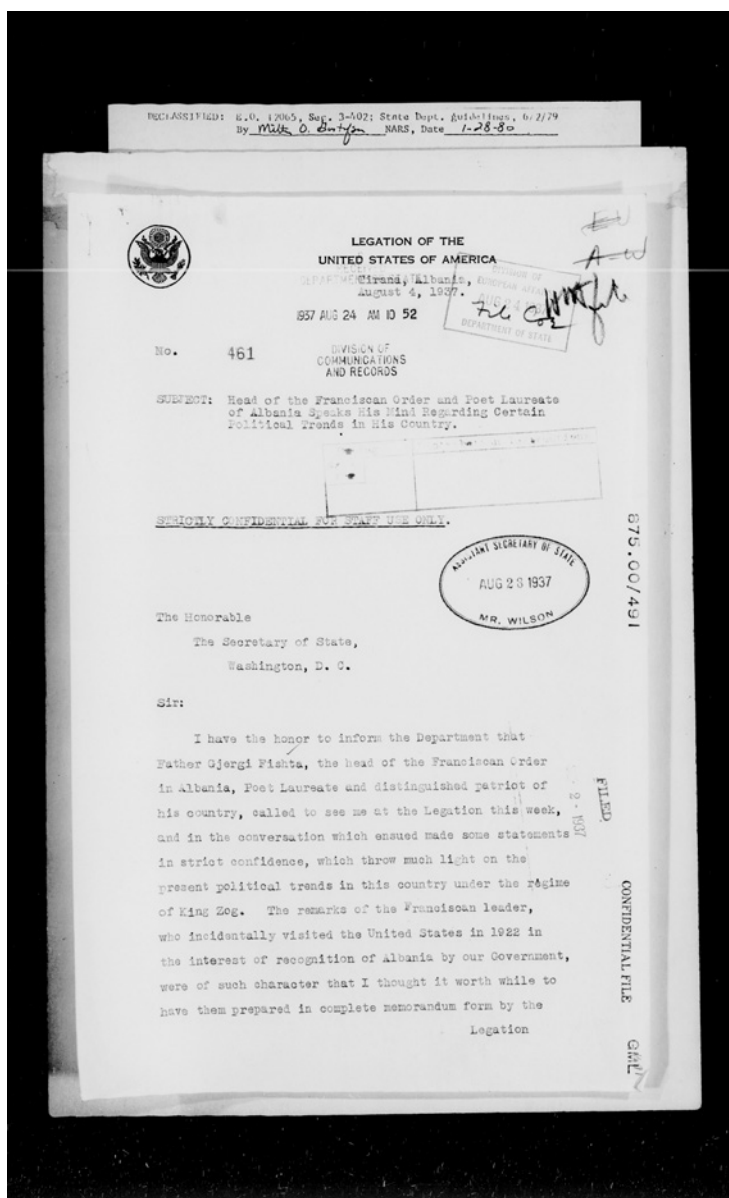
(2) Konti Ciano, Ministri i Jashtëm Italian, vizitoi Shqipërinë në prill (shih dërgesën Nr. 387 të 30 prillit 1937), jo vetëm për të diskutuar marrëdhëniet e Shqipërisë me Akordin e fundit

Italo-Jugosllav, por për të bindur Mbretin të marrohej me një anëtare të familjes della Rovere të Italisë, e lidhur me gjak ose me martesë me familjen Mbretërore Italiane. (Kjo konfirmon zëra të ndryshëm që kam dëgjuar muajt e fundit se po bëheshin përpjekje për të martuar Mbretin me një zonjë italiane).

(3) Mbreti (një Mysliman) u frikësohet dhe nuk u zë besë nënshtrimit të tij Myslimanë. “Të gjitha revolucionet në Shqipëri janë bërë nga Myslimanët, pa asnjë të krishterë të përfshirë.” (I ndjeri Et’hem Toto, udhëheqës i revolucionit më të fundit - maj 1937 - ishte Mysliman. Revolucionit i Fierit në gusht 1935, u kurdin kryesisht nga ndjekësit e Muhamedit).

(4) Qeveria aktuale, e përbërë nga burra që përgjithësisht konsiderohen reaksionarë, “nuk përbëhet nga shqiptarë, nuk përbëhet nga patriotë; ajo nuk ka ndërgjegje Kombëtare.” Ajo po u plotëson dëshirat të huajve të caktuar (përfshirë Jezuitët italianë) në çështjen e rihapjes së shkollave të cilat u mbyllën në vitin 1933 nga Qeveria Shqiptare në përputhje me një program që krijonte një Monopol Shtetëror të arsimit.

(5) Në përgjigje të pyetjes sime lidhur me opinionin e Atë Fishtës mbi shtrirjen e mundshme të depërtimit të Italisë në Shqipëri dhe reagimin përfundimtar ndaj saj në Shqipëri, murgu Françeskan u përgjigj pa hezitim dhe me forcë të konsiderueshme: “Italia nuk mund të shkelë kurrë në tokën shqiptare sepse vendet e tjera do t’i hidheshin në fyt nëse e bën këtë, por Italia dëshiron ta mbajë Shqipërinë në një gjendje të paarsimuar (të pakulturar) dhe nuk dëshiron që ajo

të ketë përparim dhe ndërgjegje Kombëtare.” Dhe më tej, për habinë time, pasi kam arsye të besoj se Atë Fishta ka qenë një mik i qëndrueshëm i Mbretit (një vërejtje e lënë jashtë memorandumit nga përkthyesi), “dhe Mbretit nuk i bëhet vonë pasi atij i duhen shumë para për të mundësuar që motrat e tij të udhëtojnë jashtë shtetit. Është shumë më lirë për italianët t’i paguajnë atij pesë apo dhjetë milionë lireta në vit sesa të kenë një Shqipëri të kulturuar.”

Megjithëse është e qartë se Atë Fishta është i pakënaqur, dhe ndoshta personalisht i zemëruar si pasojë e negociatave të tij të fundit të pakënaqshme me Qeverinë për fonde për shkollat Françeskane, ai është, siç e kam theksuar më lart, përgjithësisht i konsideruar si një patriot i palëkundur shqiptar, tërësisht i brumosur me filozofinë e pavarësisë së pastër shqiptare. Edhe pse kreu i një Urdhri të madh Katolik Romak në vendin e tij të lindjes, ai nuk i betohet për besnikëri Italisë Katolike Romake. Ai është shqiptar deri në palcë, dhe ato që thotë për Italinë dhe qëndrimin e Mbretit nuk duhen marrë lehtë. Nuk është e pamundur që ai t’i ketë dhënë shprehje një mendimi që është rrënjosur thellë në mendjet e shumë intelektualëve shqiptarë, të cilët nga frika i mbajnë gojët e kyçura. Unë dëgjoj herë pas here shprehje të rezervuara lidhur me urrejtjen shqiptare për Italinë dhe italianët, por nuk kam dëgjuar kurrë më parë ndonjë kritikë ndaj Mbretit në këtë drejtim. Vërejtjet e Atë Fishtës mund të jenë tregues i një pakënaqësie në rritje me situatën aktuale, e cila mund të shpërthejë në revoltë të hapur. Gjithsesi, gjasat janë kundër suksesit të një lëvizjeje të tillë, sipas gjykimit tim, përveç nëse do të kishte pakënaqësi serioze në Ushtri ose në Xhandarmëri, gjë që është e pamundur.

Dobësia e dukshme e partisë opozitare ndaj politikës së Italisë kundrejt Shqipërisë zbulohet në vërejtjen e Atë Fishtës se “Italia nuk mund të shkelë kurrë në tokën shqiptare sepse vendet e tjera do t’i hidheshin në fyt.” Murgu Françeskan dhe bashkatdhetarët e tij, të gjithë idealistë, mendojnë vetëm në termat e pushtimit ushtarak. Ata janë me sa duket të verbër ndaj faktit se Italia tashmë i ka të dyja këmbët dhe të dyja duart në Shqipëri përmes “avancimeve” të saj të fondeve për Qeverinë Shqiptare, kontrollit të saj virtual të Ministrive të ndryshme, veçanërisht Ministrisë së Ekonomisë Kombëtare, përmes “organizatorëve” ekspertë italianë, kontrollit të saj të faciliteteve bankare të vendit përmes Bankës Kombëtare të Shqipërisë dhe tani të Bankës Bujqësore të Shtetit (shih dërgesën shoqëruese Nr. 457 të 5 gushtit 1937), pa përmendur ndikimin e saj në ushtrinë shqiptare përmes “këshilltarëve”, shërbimin e saj “komercial” ajror që lidh qytetet kryesore të Shqipërisë, zhvillimin e fushave naftëmbajtëse të Kuçovës përmes A. I. P. A. italiane, Konventën për zhvillimin e Portit të Durrësit nga Italia, dhe operimin e projektit bujqësor E. I. A. A., një degë e “Opera Combatenti” italiane.

Me respekt,
Hugh G. Grant.
Shtojcë:
Nr. 1, Memorandum i bisedës së Ministrit Grant me Atë Fishtën.
Dosja Nr. 800
HGG/jrt

Dokumenti 2: Memorandumi (Shtojca Nr. 1)
Bisedë ndërmjet Atë Gjergj Fishtës dhe Ministrit Grant
[Faqja 1]
Shtojca Nr. 1 me dërgesën Nr. 456 [sic] të 4 gushtit 1937, nga Legata Amerikane në Tiranë, Shqipëri.
MEMORANDUM
3 gusht, 1937.

RREPTËSISHT KONFIDENCIALE.

ATË GJERGJ FISHTA VIZITON MINISTRIN GRANT.

Atë Gjergj Fishta, frat Françeskan, provincial i Urdhrit Françeskan në Shqipëri dhe Poeti Laureat i këtij vendi, erdhi për të parë dhe për t’i shprehur respektet e tij Ministrit Hugh G. Grant në Legatë këtë mëngjes.

Në diskutimin që pasoi, Atë Fishta shprehu keqardhjen e tij për pamundësinë për të marrë pjesë në pritjen e Ministrit më 5 korrik dhe shpjegoi se ishte penguar për shkak të vdekjes së një frati në Shkodër. Ai shpjegoi më tej se detyrimi i tij për të shkruar një poemë për Ditën e Pavarësisë Amerikane rëndon ende mbi supet e tij dhe se ai mund ta shkruajë ende atë para 4 korrikut të ardhshëm.

Ministri Grant e pyeti Atë Fishtën, në mirëbesim të plotë sigurisht, nëse ai mendonte se Mbreti do të martohej. Për këtë Atë Fishta u përgjigj në thell:

“Ishte pikërisht pasi motrat e tij kishin qenë për vizitë në Shkodër kur unë pashë Mbretin më 5 mars. I thashë atij atëherë: ‘E patë se çfarë pritje të përzemërt i bëri qyteti im motrave tua; cila do të kishte qenë pritja nëse do të ishte gruaja juaj ajo që vizitonte? Mendoj se është koha që ju të martoheni tani.’ Mbreti më tha: ‘Po, është koha që unë të martohem tani, dhe do të martohem me një Katolike. Nuk ka dobi të shikojmë drejt Lindjes. Interesat tona janë drejt detit dhe prandaj duhet të shikojmë nga Perëndimi. Duhet të fillojmë me reformimin e familjes.’ Kjo ishte pikërisht para se ai të nxirrte dekretin për heqjen e perçes së grave myslimane. Kjo është ajo që tha, por nuk e di se çfarë do të bëjë. Shpresoj të bëjë atë që tha se do të bëjë.”

Ministri Grant e pyeti Atë Fishtën nëse mendonte se ka ndonjë të vërtetë në martesën e Mbretit me Konteshën Mikes, dhe ai u përgjigj:

“Mendoj se çështja e Konteshës Hungareze është e mbyllur. Kam mësuar pozitivisht se Konti Ciano erdhi këtu në lidhje me martesën e Mbretit dhe Paktet. Italianët duan ta bëjnë atë të martohet me një anëtare të familjes italiane della Rovere, e cila është një familje e respektuar nga afër Romës dhe e lidhur ose me gjak ose përmes martesës me familjen Mbretërore Italiane, por që nuk qëndron aq lart në këtë kohë sa qëndronte më parë.

“Rreth gjashtë javë apo dy muaj më parë vizituan Tiranën disa anëtarë të familjes Mbretërore Bavareze të cilët kërkuan të më takonin, por unë isha larguar. Duket se ata erdhën [Faqja 2]

“erdhën këtu për të rregulluar një martesë midis Mbretit dhe një anëtareje të familjes së tyre. Nuk jam plotësisht i sigurt, por ata morën një mirëseardhje të ngrohtë dhe iu dhuruan kostume të bukura kombëtare nga Mbreti.”

Ministri sugjeroi: “A nuk është mendimi juaj se Mbreti është në një pozitë delikate? Dua të them nëse ai martohej me një Myslimane, Katolikët dhe Ortodoksët nuk do ta pëlqenin, dhe nëse martohej me një Katolike, Myslimanët dhe Ortodoksët nuk do ta pëlqenin.”

Atë Fishta u përgjigj: “Ne të Krishterëve nuk na bëhet vonë nëse ai martohet me një Myslimane apo jo. Janë Myslimanët ata që Mbreti nuk u zë besë dhe u frikësohet. Myslimanët, kudo që të jenë në botë, nuk ngjiten me njëri-tjetrin më shumë se një lajthi me një lajthi tjetër. Në të gjithë historinë e Sulltanëve të Turqisë shohim se të gjithë Sulltanët vdiqën nga vrasjet. Mbreti Zog duhet të mbajë anën e Myslimanëve që të mos pësojë fatin e Sulltanëve nga duart e Myslimanëve. Ai e di që ne të Krishterët nuk do ta lëndonim atë. Të gjitha revolucionet në Shqipëri janë bërë nga Myslimanë; asnjë i krishterë i vetëm nuk ishte i përfshirë.

“Kur vizitova Pitsburgun, Pensilvani, në kohën kur isha në Shtetet e Bashkuara, shqiptarët atje më bënë një pritje shumë të përzemërt. Mes atyre që takova, njëri m’u prezantua me emrin Louis, një emër i krishterë. Tingëllonte si një emër shkodran dhe e pyeta nëse ishte nga andej. Ai u përgjigj se nuk ishte dhe se ishte kunati i Hoxha Kadriut. M’u duk e çuditshme sepse Hoxha Kadriu dhe gruaja e tij janë Myslimanë. Një tjetër erdhi që m’u prezantua si George Babameto. Mendova se kjo ishte gjithashtu e çuditshme, sepse unë isha atëherë anëtar i Parlamentit Shqiptar ku kisha një koleg Mysliman, Fuad Babameton. Ia thashë këtë George-it dhe George tha se ai ishte vëllai i tij. I vura në dukje se George është një emër i Krishterë dhe jo Mysliman. Por ai shpjegoi se nëse mbajnë emra Myslimanë nuk mund të gjejnë punë në Amerikë. Tani, çfarë mund të presësh nga njerëz që kanë turp nga emrat e tyre? Po flas nga pikëpamja e psikologjisë dhe jo e fesë.

“Mbreti mund të bëjë shumë të mira për vendin, nëse dëshiron. Ai është i fortë dhe i dëshiruar, por duhet të ruhet nga bashkëfetarët e tij. Falë Zotit! një tjetër Mysliman nuk është në pozitën e tij, sepse do të ishte tejet mizor.

“Qeveria nuk po bën gjënë e duhur. Ajo u ka dhënë leje Jezuitëve dhe minoritetit grek të hapin shkolla, por asnjë leje Françeskanëve apo Murgeshave tona. U ka dhënë leje të huajve, por jo shqiptarëve. Murgeshat tona i kanë bërë shërbim të paçmuar këtij vendi. Në lagjen Katolike të Shkodrës ato e kanë zhdukur plotësisht analfabetizmin. Por Qeveria nuk dëshiron që shqiptarët të punojnë për Shqipërinë. Qeveria nuk përbëhet nga shqiptarë; nuk përbëhet nga patriotë; ajo nuk ka ndërgjegje Kombëtare.

“Unë [Faqja 3]

“Unë i bëra vizitë Kryeministrit këtë mëngjes dhe i fola ashpër atij rreth faktit që Qeveria u jep leje të tjerëve dhe jo neve për të hapur shkolla. I thashë pikërisht atë që mendoja për të. Atëherë ai filloi të fliste butë për të më qetësuar. E ndërpreva dhe i thashë: ‘E di çfarë do të më thuash. Dua të më thuash po ose jo. Nëse nuk thua po, nuk do të vij më tek ti.’ Ka një vit që shkoj e vij për këtë çështje.

“Murgeshat italiane që shërbejnë në spitale dhe gjete paguhen nga Qeveria e tyre dhe nga Qeveria jonë. Murgeshat tona nuk marrin asnjë qindarkë ndihmë për punën e

shkëlqyer që bëjnë. Është e turpshme.”

Ministri e pyeti Atë Fishtën se sa larg po shkon Italia në Shqipëri, dhe në përgjigje Ati tha:

“Italia nuk mund të shkelë kurrë në tokën shqiptare sepse vendet e tjera do t’i hidheshin në fyt nëse e bën këtë. Por Italia dëshiron ta mbajë Shqipërinë në një gjendje të paarsimuar. Italia nuk dëshiron që Shqipëria të ketë përparim dhe ndërgjegje Kombëtare. Mbreti është shumë i zgjuar, por duhet të mbajë anën e italianëve sepse ka nevojë për para. Motrat e tij kanë udhëtuar jashtë shtetit për katër muaj, që është një udhëtim i shtrenjtë. Ai ka nevojë për para për të paguar udhëtimet. Është shumë më lirë për italianët t’i paguajnë atij pesë apo dhjetë milionë lireta në vit sesa të kenë një Shqipëri të kulturuar.

“Konti Ciano vizitoi Tiranën, Krujën, Beratin dhe Kuçovën. Ai nuk vizitoi Shkodrën apo Korçën. Italianët kanë hequr shërbimin e anijeve Bari-Shëngjin dhe Shëngjin-Shkodër; mbyllën agjencinë e avulloreve që kishin në Shkodër; ndërtuan një godinë shkolle industriale në Shkodër që u kushtoi mbi tre milionë lireta dhe është më e mira e llojit të saj në Ballkan, por ajo mbahet e mbyllur; nuk do të habitesha nëse do t’ia dhuronin godinën Qeverisë. E gjithë kjo tregon se italianët nuk kanë ndërmend të bëjnë asnjë punë kulturore në Shkodër. Fortifikimet janë të gjitha në këtë anë të lumit Mat dhe asgjë në anën tjetër.”

Atë Fishta foli me pasion që nga momenti kur Ministri Grant bëri pyetjen për martesën e Mbretit.

Ministri Grant sugjeroi se çfarë shërbimi i mirë do të ishte nëse të gjitha kombet, si fqinjë të mirë, do të mblidheshin së bashku dhe do t’i thoshin vetes: “Këtu është një komb i vogël, Shqipëria, që lufton për liri dhe pavarësi. Le ta ndihmojmë, jo për hir tonin por për hir të Shqipërisë, të arrijë dhe të ruajë pavarësinë e saj.”

Atë Fishta tregoi një histori si më poshtë: “Një familje e bardhë kishte fqinj një familje zezake. Një fëmijë me ngjyrë të zezë lindi në familjen e bardhë. Njerëzit në qytet pyetën pse lindi ky fëmijë i zi në familjen e bardhë. Kreu i familjes së bardhë u përgjigj: ‘Sepse kam një familje zezake si fqinj.’ Edhe ne, kemi Italinë për fqinjin tonë.”

Vizita prej një ore e pesëmbëdhjetë minutash përfundoi me komplimente për njëri-tjetrin.

K. K.

Historia shqiptare është plot me keqkuptime që si fakte historike janë trashëguar dhe janë rrënjësuar në imagjinatën popullore. Kjo së pari nga njëanshmëria në interpretim prej historianëve. Dhe së dyti, letërsia trilluese e bazuar në të vërteta historike shpesh muk ka qënë një histori e mirë ndriçuese, por një copë e thyer e së vërtetës.

Ndryshe nga çdo roman i shkrimtarit I. Kadare që ka në themel një ndodhi historike, elemente mitologjikë, simbolika shpirtërore shqiptare, gojëdhëna e legjenda, që nëpërmjet shkrimit i bën ato pjesë të përvojës njerëzore universale. Me romanin “Dielli në Mërgim” Ani Wilms në mënyrën e saj origjinale këtë bën. Na kujton se nuk jemi thjesht ata që themi se jemi, përkundrazi jemi të përbërë nga shumë pjesë kontradiktore dhe të panjohura. Ndodh të dëgjoj lexues që thonë se, nuk lexoj romane të trilluara. Preferoj të lexoj gjëra që janë të vërteta.

Rrëfimi i fabrikuar ose trillues, i bazuar në të vërteta historike ndodh shpesh të përjetohet keq, sepse kushtëzohet nga kufizimet e talentit të trilluesit. Të shkruash me talent prozë historike kërkon të zotërosh të gjitha teknikat e zakonshme të rrëfimit të mirë imagjinativ të kombinuara me aftësi të mira kërkimore. Veç këtyre aftësive shkrimtarja dëshmon se zotëron edhe të qëniti mjaftueshëm empatike për të kuptuar dhe dramatizuar personazhet, jeta e të cilëve shpesh ishte shumë e komplikuar, deri në kufijtë e mbijetesës. Personazhet i shpalos, u jep dëshira, nevoja, të meta, dyshime, preferenca kundërvënëse të imponuara nga atmosfera dhe morali familjar, që personalitetin e çfaqin përmes veprimeve, reagimeve, emocioneve dhe dialogjeve unike, prapaskenave të qarta e nga më të çuditshmet nga jeta reale, përpunimit të ngjarjeve përmes veprimit, mosveprimit ose vetëvlerësimit të qetë. Fuqia e fjalës, ekonomizimi i fjalisë, muzikaliteti i saj, përrshkrimi i reagimeve emocionale të karaktereve sipas parimit, “përrshkruaj, mos thuaj”, lexuesin e bën që të ndjej, të dëgjojë, të shikoj imazhe dhe të përjetoj të vërtetën e simuluar emocionalisht më të gjallë sesa e vërteta e realitetit të e epokës që eksploron.

Ka aftësinë imagjinative që të mos “u imponohet” karaktereve, nuk ua “grabit” atyre aftësinë për “Vet-hetim, Autogjykim dhe Reflektim”, këto cilësi përcaktuese që nevojiten për tu bërë interesantë. Ndërsa historia vazhdon shtresa të saj shpëputen dhe kalojnë në skanim të hollësishëm. Karakteret sfidohen me konflikte të brendëshme, kriza, rrethana në ndryshim, kthesa të papritura, të cilat i detyrojnë të bëjnë zgjedhje imponuese, të reagojnë duke zbuluar thellësinë arsyetuese, motivimet, vetëdijen e tyre në zhvillim. Vet-hetimi mundëson tek personazhi zbulimin e diçkaje të papritur, si për lexuesin edhe për veten e vet. Domosdoshmërisht karakteret zhvillohen e rriten mendërisht jo sipas dëshirës së autorit, të kushtëzuara nga zgjedhjet që bëjnë, pavarësisht se disa i pëlqejnë këto zgjedhje e disa të tjerë jo. Rritja nuk ndodh si transformim i menjëhershëm por, si një akumulim gradual kuptimor. Kalendarit historik i ndodhive ofron evoluimin e tyre, ndërsa reagimi i personazheve ndaj atyre ngjarjeve përcakton zhvillimin dhe rritjen e tyre. Si përpara një pasqyre lexuesi zhytet emocionalisht, ndalet dhe “bisedon” ose, i flet vetes si pjesë e rëndësishme e intrigës së personazheve. Skenat janë shumë

Romani i ri nga Ani Wilms, botime Dudaj

“Dielli në mërgim”, eksploron të vërteta që realiteti i errëson

Nga Minella Aleks

realiste, të japin ndjesinë e ndodhjes përpara një zbulimi: Personazhet së pari e lexuesi pas tyre e rikoncepsojnë veten për mirë ose për keq, duam s'duam bashkëmoshatarët që zgjedhim ndikojnë ndjeshëm për të zbuluar personin që bëhemi në të ardhmen. Ashtu si në të vërtetë në jetë ndodh dhe janë.

Mëndja e lexuesit vihet nën presion sepse katalizatori i intrigës, tensioni i ndryshimit dhe rritjes funksionon.

Personazhet nuk i çfajëson nga përgjegjësia, është e pamëshirshme me ta. U kujton se ekziston një ligj mizor por i drejtë i jetës, që thotë se duhet të ndryshojmë. Përndryshe duke mbetur të njëjtë do të paguajmë një kosto gjithnjë në rritje. Do të përsëritim historinë për mirë ose për keq. Shkrimtarja i qëndron besnik “zemrës” së historisë.

Ka kombinuar dhe ruajtur me sukses ritmin historik të ngjarjeve të jetës reale me ritmin e kohës së strukturës artistike. Krahas skrupulozitetit historik, produkti kreativ artistik është një dritare ose udhëtim i thellë emocional i të kuptuarit, të rritjes mendërisht dhe empatisë. Më përforcon bindjen e krijuar nga letërsia e madhe se, një shkrimtar/e i përmbahet një koncepti qëndror të shkencave humane, interpretimit të saktë të historisë. Një

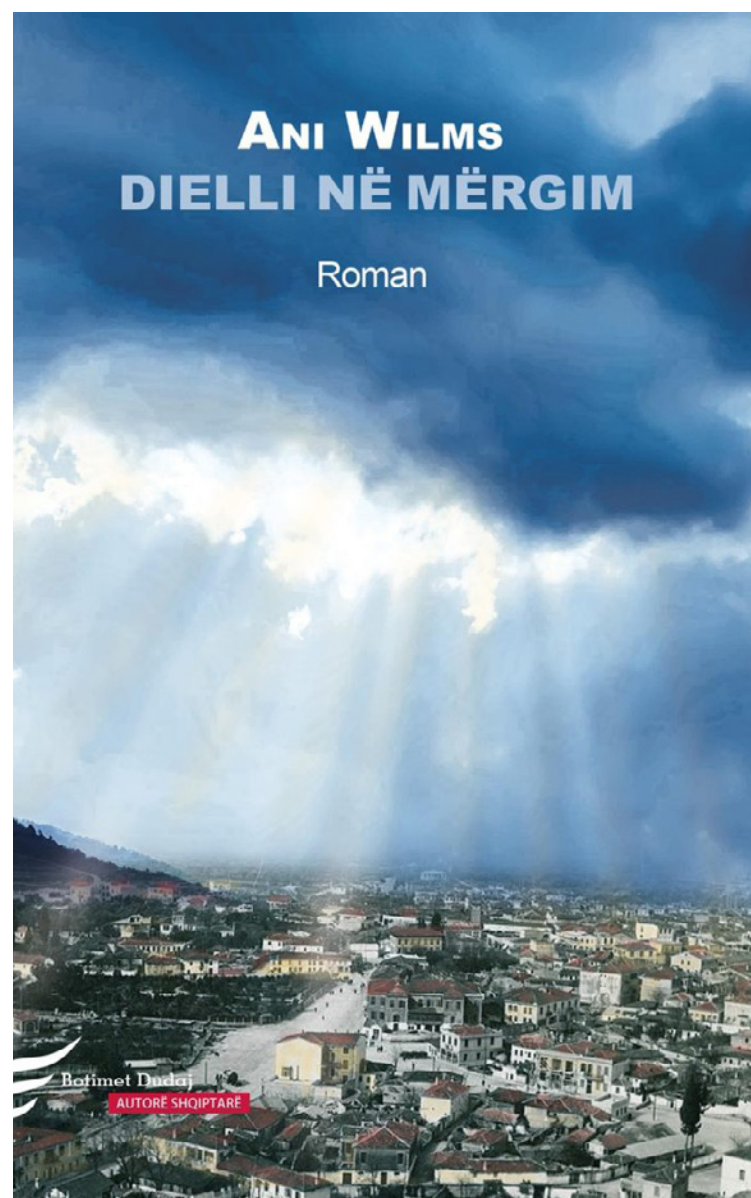
nga personazhet pyet: përse britanikët bombardojnë barakat gjermane në Tiranë, por jo hekurudhën gjermane që çon trenat në Aushvic? Të njëjtën pyetje u bëri Presidenti Truman këshilltarve të ish Presidentit Roosvelt, kur pas vdekjes së tij u ndodh përpara hartës me flamuj e shënja orientuese të linjave hekurudhore që drejtoheshin për në kampet e çfarosjes së ebrejeve. Pse, Churchill-i dhe Roosvelt-i nuk bombardonin linjat hekurudhore që i shpinin fatkeqët në dhomat e gazit? Cilat ishin ato qëllime gjeo-politike dhe elektorale që i shtynin ata të mbyllnin sytë përballë një kasaphane humanitare mbi ebrejtë? Saktësia historike në një roman të trilluar është thelbësore për autenticitetin dhe besueshmërinë e fakteve që janë të verifikueshme për ngjarje dhe njerëz real. Historia në roman na tregon kush ne jemi dhe pse jemi ashtu siç jemi.! Shkrimtarja si mjaft të tjerë nuk e ka “sakrifikuar” të vërtetën historike, nuk është bërë aleate me të keqen,. Angazhimi i lexuesit me situata emocionalisht intensive në një kontekst vërtetësie të sigurt, ofrojnë çlirim emocional për lexuesin. Nxit efektin katarsis mbi të.

Dy janë karakteret rreth të cilëve lëvizin e pleksen gjithë të tjerët, Jozefi njeri real, i biri i Rafaelit, dhe Profesori Quandt, (Doktor Q) mentori, krijesë e imagjinatës

së shkrimtares. Interesi i tij për mendjen dhe sjelljen njerëzore shtrihet në të gjithë spektrin e psikologjisë, duke përfshirë temat që tani i quajmë biopsikologji dhe psikologji sociale, të menduarit dhe inteligjencën, motivimin dhe emocionin, arsyen kundrejt intuitës. Është fakt historik se, në historinë e njerëzimit ebrejtë filozofikisht kanë shërbyer si pasqyrë e popujve. Në vitet e L2B populli shqiptar kaloi testin ose provën morale të ebrejeve.

Mënyra se si një shoqëri e trajtonte popullsinë e saj ebraike shërbente si gur prove vlerash për atë shoqëri. Nga ky këndvështrim antisemitizmi, zbulonte shumë më tepër paragjykimet dhe të metat e kombit pritës, sesa të natyrës së brendshme të vetë popullit ebre. Në europën mesjetare të krishterë, “Pasqyra” si metaforë kulturore i portretizonte ebrejtë me tipare demoniake, si personifikim i frikërave të shoqërive të tyre nga korrupsioni moral dhe dështimet fetare. Ata ishin “pasqyra e errët”, ku ebreu përcaktohej si “një tjetër”. Kur shoqëria e ngurtë antisemite “krijon ebreun”, ajo shpik një figurë të lig, përgjegjëse për të shpjeguar e shkarkuar të gjitha dështimet, krizën e brendëshme identitare dhe problemet e veta shoqërore.

Antisemitit shpesh ndihet mediokër

ose i kërcënuar shoqërisht. Duke "krijuar" një të huaj të lig, ai automatikisht e distancon, "e ngre veten". Ndalon të menduarit për Uni-n e tij, nuk ka më nevojë të kërkojë të vërtetën brenda tij, ka një siguri të papendesë, të patundur në urrejtjen që mbart e ushqen.

Profesori Quandt ka një dilemë dhe pyet: Pse ndihem komfort në këtë vënd, si shpjegohet fakti që shqiptarët nuk e njihnin antisemitizmin? Mendon se ka një bërthamë shumë të qëndrueshme brenda këtij kombi, i cili ka njohur nëpër shekuj plot vuajtje, skllavëri dhe humbje. Si shpjegohet thënia në atë kohë lufte se, po të kaloje kufirin shqiptar ishe i shpëtuar? Profesori Quandt mendonte se kishte diçka më të thellë, përtej "Besa, Fjala e dhënë" bazuar në Kanun. Bazohej në faktin historik se, shqiptarët e boshnjakët janë të vetmit popuj të islamizuar në Ballkan, çka i bën armiq të fqinjëve të tyre të krishterë. "Pasardhësit e Skënderbeut që e shpëtoi botën e krishterë nga pushtimi islam, sot janë tradhëtarë të krishtërit në sytë e popujve të krishterë". "Popujt e tyre fqinj shpesh flasin keq për shqiptarët, i quajnë primitivë që flenë mbi dyshekë kashte dhe mbulojnë gratë me çarçaf. Por këta popuj fqinj kinse të qytetëruar po më linin të vdisja, ndërsa populli kinse arkaik më shpëtoi jetën", thotë një vajzë ebreje me flokë të zeza e vështirë të menduar. Fakt është se emocionet kanë formësuar realitetin përkatës të këtyre popujve. Janë si dy njerës që kalojnë nëpër të njëjtën ngjarje, por i rregullojnë përgjigjet e tyre emocionale krejt ndryshe. Ata nuk jetojnë më në të njëjtin realitet. Historia tashmë ka gjetur fajtorin. Edhe nëse ebreu nuk do të ekzistonte, antisemitit do ta shpikte atë. Instiktivisht antisemitit apo antishqiptari e projektojnë fajin jashtë vetes. Edhe nëse "Shqiptari i keq" nuk do ekzistonte, fqinjët do e shpiknin. Kërkonin me çdo kusht çjapin fajshlyes, valvulën shkarkuese të stuhive emocionale, dështimeve, komplekseve të inferioritetit, mediokritetit, krizave të brendëshme identitare dhe problemeve të tjera shoqërore. Në këtë rezultat shkencor shumëvjeçar kish arritur Doktor Q. "I ra si pikë në zemër, ebrejtë dhe shqiptarët kishin fatin të ishin dy popuj scapegoat, viktima fajshlyese". E ndihmon lexuesin të mendojë në mënyrë kritike për të kaluarën historike, e përgatit që të jetë po aq kritikë edhe ndaj të tashmës. Historia nuk fal. Nuk mund të kesh sukses duke fajësuar gjithmonë të tjerët për gabimet ose zgjedhjet e tua të gabuara. Çdonjëri duhet dhe është përgjegjës për veprimet dhe mosveprimet e veta.

Mendoj se autorja brenda një realiteti historik shumë kompleks ka evidentuar përvoja njerëzore të vërteta, që ndihen akoma "më të vërteta" në një nivel të thellë emocional. Të vërteta të shqyrtuara shumë më qartë sesa e lejon natyra e rrëmuishme dhe, qëllimshëm keqinterpretuese e jetës reale. Ka të paktën një shekull që lënda historike ka qënë aty, në mëndjet, bisedat, dhe përvojat mes shqiptarve. Pse mendoj se teksti është i shumë mirë trilluar ose shumë mirë fabrikuar? Sepse autorja me stilin e saj unik, nëpërmjet unifikimit të intuitës së mprehtë kreative me përvojat letrare të akumuluar e ka ngritur historinë në një vlerë estetike mbresëlënëse.

Mendoj se kjo prozë natyrshëm është e denjë për një reagim interpretues. Shkrimtarët e të gjitha niveleve ankohen për mungesën e kritikës serioze. Mendoj se kanë rastin të mos heshtin.

TALENT DHE PASURI

Ese nga Rudolf Marku

Fjala *Talent* vjen nga latinishtja dhe do të thotë, as më shumë e as më pak se *Pare, monedhë, pasuri*.

Talent ishte emri i monedhës së Romës së Lashtë, njësoj siç është Dollari amerikan i sotëm a si Euro i Bashkësisë Europiane, i asaj bashkësie që i ka rrënjët në Perandorinë e hershme Romake. Natyrisht, në fjalorët e sotëm askujt nuk i pëlqen ta kujtojë ndotjen e fjalës *Talent* me origjinën e vet monetare.

Fjalori Thesaurus i anglishtes së sotme nxiton të na sigurojë se fjala *Talent* është një lloj sinonimi me konceptet më fisnike, të tilla si: *aptitude-aftësi/prirje; gift-dhuratë/dhunti; capacity-kapacitet/aftësi/fuqi/cilësi; faculty-aftësi mendore, zotësi; ability-aftësi, zotësi, mprehtësi; endowment-ndihmesë, prikë, dhunti ; genius...*

Po në të vërtetë, a ka ndonjë lidhje sadopak të largët talenti me pasurinë? Në shoqëritë moderne të kohërave tona pak kush e vë në dyshim këtë gjë..... Fjala *Talent* në kohërat moderne na kujton aftësinë shumëplanëshe kuptimore që ka fjala: i talentuar qenka ai krijues që ka aftësinë që ta shesë veprën e vet duke fituar miliona; është ai piktori që krijon vepra seriale, për të kënaqur shijet banale të blerësve të bërë pasanikë përmes paditursisë së tyre, dhe tani që janë të pasur, duan të shtiren të kulturuar, duke i veshur muret e shtëpisë me piktura, pa marrë vesh nga piktura, ose për të blerë libra të cilat nuk i lexojnë asnjëherë; ose ai krijuesi ose intelektual që e ka mirë me të gjithë politikanët e të gjitha kohërave a pozicioneve politike; ai që artin e krijimtarisë artistike e shet konjukturisht në mënyrën më fitimprurëse.

Bëhet fjalë për *Talentin* për të bërë pasuri përmes mediumit për ta përdorë artin. Ç'është e vërteta, aftësia për ta shitur veten nuk është një fenomen vetëm i kohërave moderne. Duket se krijuesi artistik gjithnjë është gjendur para dilemës së madhe: të pranojë artin, dhe bashkë me të, mallkimin e përjetshëm të tij, varfërinë, apo të bëhet i pasur duke e

shitur shkëdinë hyjnore të Artit për hir të pushtetit që të jep paraja?

Pra, del që talenti fsheh dhe një anë tjetër jo aq të pëlqyeshme për moralin shoqëror të kohës: ekzistojnë dhe një racë tjetër krijuesish që shpërblehen me varfërinë dhe harresën, me errësirën dhe pazhurmësinë. Dhe paradoksalishi, këta janë dhe krijuesit më të talentuar!

Para ca ditësh, në një nga sallat e National Academy of Art, në Londër, u hap një ekspozitë e pikturave të viteve të fundit të jetës së Rembrand-it. Është njëra ndër ekspozitat që ka tërhequr më shumë vizitorë nga çdo ekspozitë tjetër. Nga numri i jashtëzakonshëm i vizitorëve, është vënë një parakusht jo i zakonshëm: vizitori nuk mund të qëndrojë brenda ekspozitës më shumë se 20 minuta.

Përse i gjithë ky interesim? Rembrandi është njëri ndër piktorët më të mëdhenj të të gjitha kohërave, i cili u bë i famshëm që në moshën 30-vjeçare. Ai qe një piktor aq i suksesshëm, sa gjatë kohës që jetonte u publikuan edhe libra poetikë kushtuar figurës së tij. Gjatë periudhës së parë të krijimtarisë së vet veprat iu ekspozuan në pallatet më prestigjioze të Holandës e të Europës Perëndimore.

Por në vitet e fundit, i lodhur nga lavdia, Rembrandi befas kaplohet nga një krizë e çuditshme: është kritik ndaj krijimtarisë së vet; nuk i pëlqen natyralizmi i shëndetshëm i pikturave të veta, nuk i pëlqejnë dritat dhe ngjyrat e gjalla, e tremb fakti se me anë të artit ka arritur të bëhet i pasur. Në këtë krizë ndikon vdekja e së shoqes dhe vdekja e njëpasnjëshme e tre fëmijëve. Dhe pikërsiht atëherë kur e sheh krijimtarinë e vet me dyshim, atherë kur kërkon të verteten, ai rrënohet nga paratë, pasuria i konfiskohet, dhe fajdexhinjt e bankave ia bëjnë jetën Ferr. Atij, njërit prej piktorëve më të mëdhenj të të gjithë kohrave!

Dhe shi në këtë periudhë ai ndjek një stil të ri artistik, duke manipuluar teknikat e pikturës dhe ato të printimit, dhe duke krijuar interpretime origjinale

të subjekteve tradicionale. Ekspozita në National Gallery përfshin autoportretet që bëri në vitet e fundit: "Vetëportret si apostulli Pal", "Vetëportret me dy rrathë", "Vetëportret me turban". "Vetëportret në moshë të thyer", si dhe veprën që njihet me titullin "Nusja çifute". Obsesioni me autoportretet është një provë e këmbënguljes së artistit të madh për ta parë veten në sy; një lloj vetëgjyqësie.

Ndërsa për veprën "Nusja çifute", një tjetër piktor që desh të provonte gjatë gjithë jetës se fjala *Talent* është diametralisht e kundërt me pasurinë, Vincent van Gogh, i pohon një miku se kur e pa për herë të parë këtë vepër të Rembrandit, në vitin 1885, ndjeu përnjëherë se ishte i gatshëm që të falte 10 vite nga jeta e vet, me kushtin që të mund të rrinte dy javë rresht para kësaj pikturë, duke ngrënë veç një krodhë buke të thatë. A e besoni? Vincent van Gogh na siguron (dhe nuk kemi se si të mos i besojmë mikut të tij që na i riprodhon besnikërisht fjalët e piktorit të shquar): "Ju lutem! Nuk dua asnjë duartrokkitje dhe asnjë lavdërim nga 600 admirues të veprave të mia, as nga 6000 admirues a nga 60.000 admirues! Thjesht *Një krodhë buke të thatë dhe të shoh me ditë të tëra këtë vepër të Rembrandit!!*" Të atij Rembrandit të cilin e verteta tashmë e kishte kthyer në një piktor të varfër dhe të braktisur!

Si do iu tingëllonte kjo thënie e Van Goghut atyre krijuesve të vetëkënaqur, të cilët talentin e tyre - nëse kanë patur ndonjëherë talent si piktorë - e shndërrojnë në zanate saldatoësh dhe muratorësh, në emrin e konceptit modern të instalacioneve -duke u përpjekur të na mbushim mendjen se kjo na qënka moda më e fundit- sikur Arti të jetë një prodhim këpucësh a buzëkuqësh që determinohet nga Moda? Dhe kjo ndodh vetëm e vetëm nga një keqkuptim semantic-sepse këta krijues fjalën *Talent* e përkthejnë literalisht me pasuri, famë, zhurmë, pushtet, mendjelehtësi dhe vetëpërkëdhelje.

Krijimtaria kulturore letrare e Arbëreshëve të Italisë është pjesë organike e historisë së kulturës dhe krijimtarisë letrare shqiptare në tërësi në të gjitha trevat ku jetojnë shqiptarët. Ajo përkon më shumë në periudhën para dhe pas Rilindjes Kombëtare, pas emigrimeve masive të shqiptarëve në Itali. Nga pikëpamja kohore Rilindja Kombëtare Shqiptare përfshin periudhën që nis nga mesi i shek. XIX deri në shpalljen e Pavarësisë në vitin 1912, dhe krijimtaria letrare e kësaj periudhe u quajt letërsi e Rilindjes Kombëtare. Ajo lindi dhe u zhvillua si pjesë integrale e lëvizjes politike, shoqërore dhe kulturore për çlirimin dhe pavarësimin e vendit nga Perandoria Otomane, e cila e mbante nën zgjedhë prej pesë shekujsh. Si e tillë, është e kuptueshme që ajo do të ishte një letërsi patriotike dhe me frymë të spikatur demokratike, ku temat kryesore do të ishin dashuria për Shqipërinë dhe shqiptarët, lufta për çlirim kombëtar e shoqëror i Atdheut, denoncimi i synimeve grabitqare të fqinjëve, evokimi i të kaluarës heroike të vendit, dëshira për ta parë vendin të lirë e të begatë etj.

Edhe letërsia arbëreshe ishte një degëzim i veçantë i letërsisë së vjetër shqipe, e më pas asaj të Rilindjes, me një prodhimtari të pasur e të larmishme të shqiptarëve arbër që emigruan në Itali para dhe, më tepër, pas vdekjes së heroit tonë Kombëtar, Gjergj Kastrioti-Skënderbeut.

Letërsia arbëreshe para Rilindjes ishte, në tërësinë e saj, letërsi gojore, me lloje të ndryshme të shprehjes dhe shfaqjes së saj, por me një rëndësi të madhe, sepse nëpërmjet komunikimit gojor ajo bëri të mundur që të ruhej e të transmetohej pasuria e gjithanshme shpirtërore e trashëguar dhe e sjellë me vete nga vendi që lanë pas për t'i shpëtuar zgjedhës së pushtuesit. Rol parësor luajti vjersha popullore e shprehur dhe e transmetuar gojarisht e cila, me format e larmishme të shfaqjes së saj, nxirrte në pah tiparet dhe vetitë më të qenësishme të botës shpirtërore shqiptare, si trimërinë, krenarinë, nderin, fjalën e dhënë (besën), pasqyronte ngjarje e dukuri shoqërore etj. Kjo krijimtari popullore masive, në përgjithësi me karakter fetar e shpesh me autorë anonimë, çoi në pasurimin e traditës letrare paraprake në shumë aspekte dhe kaloi nëpërmjet një rrugë të gjatë zhvillimi, që nga shek. XVI deri në letërsinë e Rilindjes Kombëtare, madje edhe më pas, deri në ditët tona. Letërsia e shek. XVI-XVIII ka rëndësi jo vetëm si etapa e parë e zhvillimit të letërsisë shqiptare, por edhe sepse ajo vuri bazat e shkrimit shqip.

Si vepra e parë e letërsisë arbëreshe njihet "Doktrina e Krishterë" (*arb.* E mbsuame e krështerë), botuar në Romë në vitin 1592 nga Lekë Matranga (Luca Matranga, 1560-1619), prift i rritit bizantin nga Hora e Arbëreshëvet në Sicili, i cili njihet edhe si shkrimtari më i vjetër i letërsisë së arbëreshëve, si dhe autor i vjershës së parë të shkruar në gjuhën shqipe. Vepra e tij është e dyta në historinë e letërsisë së shkruar shqipe, pas "Mesharit" të Gjon Buzukut, në vitin 1555, si dhe dokumenti i parë gjuhësor i shkruar në arbërishten e folur të Horës së Arbëreshëve, në dialektin toskë, por edhe me disa ndryshime fonetike në mënyrë që të kuptohej edhe nga kolonitë e tjera arbëreshe në Italinë kontinentale. Rëndësia e kësaj veprë për historinë e gjuhës shqipe, sipas prof. Androkli Kostallarit, është unikalë. "Ajo, vërtet është botuar pas librit të parë shqip - *Mesharit* të Gjon Buzukut - por, në thelb, - thotë ai, - përfaqëson një gjendje gjuhësore *rreth një shekull më të vjetër* se ky libër. Ajo është pikërisht dëshmi e sistemit të toskërishtes, veçanërisht e toskërishtes jugore, në gjysmën e dytë të shek. XV", të kohës kur arbëreshët mërguan në Itali¹. I

¹ Androkli Kostallari, *Një veprë me vlerë të veçantë në fjalimet e gjuhës letrare shqipe*, Vepra, vëll. 4, Tiranë, 2017, f. 295.

Letërsia arbëreshe para dhe pas periudhës së Rilindjes

Nga Fatmir Toçi

Pikturë nga Pashk Përvathi

kësaj periudhe është edhe Nilo Katalano (1637-1694)², leksikograf dhe peshkop i Durrësit, i njohur dhe për shërbesat e tij në krahinën e Himarës, ku shërbeu si famullitar apostolik në vitet 1693-1694, ku dhe ndërroi jetë, po edhe si autor i një gramatike dhe i një fjalori që kanë humbur³.

Lëvizja letrare e kulturore arbëreshe mori një zhvillim më të ndjeshëm në vitet '700, ku autori më i shquar i kësaj periudhe do të ishte Jul Variboba (Giulio Variboba, 1724-1788) nga Mbuzati (San Giorgio Albanese). Vepra e tij "Gjella e Shën Mërisë virgjër"⁴, me subjekt jetën e Shën Mërisë dhe Jezu Krishtit me nota humane e tokësore, botuar në vitin 1762, është e vetmja vepër e botuar në arbërisht gjatë shek. XVIII⁵, dhe shënon kalimin drejt letërsisë artistike, edhe pse me subjekt fetar dhe e frymëzuar nga poezia popullore tradicionale. Të kësaj periudhe janë edhe poetët arbëreshë Nikollë Brankato (1675-1741)⁶, Nikollë Filja (1691-1769)⁷ dhe Nikollë Keta (1742-1803)⁸, nga Kuntisa (Contessa Entellina), rektori i Seminarit të Palermos, autor i shumë veprave studimore e gjuhësore, midis të cilave edhe i një fjalori shqip, si dhe i veprës historike dhe etnografike "Thesar njoftimesh për maqedonasit", botuar në Palermo në vitin 1867. Ndërsa, pa dyshim,

² Francesco Altimari, *Naples, an important center...*, art. i cit., f. 87.

³ Nilo Borgia, *I monaci basiliani d'Italia in Albania*, vol. II, Roma, 1942, f. 39. Sipas Borxhës, këto vepra janë në duart e trashëgimtarëve të Zef Skiroit, por deri më sot nuk janë gjetur.

⁴ Antonio Marchianò, *I canti popolari arbëreshë (italo-albanesi) e la tradizione dei canti popolari italiani (tesi di laurea)*, Sinestesie Edizioni, Avellino, 2014, f. 22.

⁵ Francesco Altimari, *Gli arbëreshë: significato di una presenza storica, culturale e linguistica*, në "I dialetti italo-albanesi. Studi linguistici storico-culturali sulle comunità arbëreshe", f. 13-14.

⁶ Antonio Piromalli, *La letteratura calabrese*, Pellegrini, Cosenza, 1996, f. 81.

⁷ Antonio Piromalli, *po aty*, f. 81.

⁸ Antonio Piromalli, *po aty*, f. 81.

figura më e shquar dhe personaliteti më i spikatur e me kontribute të mëdha për çështjen arbëreshe në shek. XVIII ishte at Gjergj Guxeta (Giorgio Guzzeta, 1682-1756) nga Hora e Arbëreshëvet, ideatori dhe themeluesi i Seminarit Arbëresh të Palermos (1734), për të rinjtë e rritit bizantin të kolonive shqiptare të Sicilisë, i cili është quajtur edhe si qendra e parë dhe më e vjetër albanologjike⁹. Po ashtu, ai ishte, bashkë me at Antonio Brankatin, themeluesi edhe i Kolegjit të Shën Mërisë (Collegio di Maria) në Horë, në vitin 1733¹⁰, ku do të studionin vajzat arbëreshe¹¹. Ndër veprat studimore që shkroi veçojmë "Kronikë e Maqedonisë deri në kohërat e Skënderbeut" (Cronica della Macedonia fino ai tempi di Skanderbeg), ku shfaqet si njohës i thellë i historisë dhe kulturës klasike.

Në fillim të shek. XIX letërsia arbëreshe hyri në një etapë të re duke u frymëzuar nga idetë përparimtare të kohës, gjë që shënoi kalimin në një letërsi të mirëfilltë artistike dhe duke lënë pas letërsinë e vjetër me përmbajtje fetare dhe karakter didaktik¹². Kjo do të jetë periudha kur do të hidheshin edhe bazat e gjuhës sonë letrare kombëtare. Romantizmi do të ishte boshti ku do të sillleshin krijuesit arbëreshë për të shprehur ndjenjat kombëtare, ku temat dhe subjektet kryesore do të ishin evokimi i historisë arbërore të qëndresës kundërosmane, glorifikimi i figurave të paraardhësve të tyre, ku vendin qendror e zinte ajo e Gjergj Kastriotit-Skënderbeut dhe bashkëlufëtaret e tij etj. Por edhe në

⁹ Bardhyl Demiraj, *Guzzetta e le origini...*, art. i cit., f. 63-81.

¹⁰ Papàs Rosario G. Caruso, *Padre Giorgio Guzzetta nel 260° anniversario della sua morte (I parte)*, në "Eco della brigna.it".

¹¹ Papàs Rosario G. Caruso, *Padre Giorgio Guzzetta e il Collegio di Maria di Piana degli Albanesi*, në "Eco della brigna.it".

¹² *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, 1985.

këtë periudhë një burim i pashtershëm frymëzimi, motivesh dhe subjektesh për poetët arbëreshë mbeti folklori, legjendat dhe krijimtaria gojore popullore në tërësinë e saj. Shumë studiues iu përkushtuan mbledhjes dhe sistemimit dhe botimit të krijimtarisë folklorike, duke shpëtuar nga zhdukja një pasuri të vyer kulturore e shpirtërore, e cila ishte transmetuar brez pas brezi që nga koha kur ishin detyruar të linin vendin e tyre për të nisur një jetë të re në një vend të huaj.

Në rrugën e nisur nga Jul Variboba në shek. XVIII drejt letërsisë së kultivuar artistike do të shfaqeshin në shek. XIX një mori krijuesish të talentuar, të cilët do të hynin me dinjitet në historinë e letërsisë së Rilindjes kombëtare shqiptare. Më i rëndësishmi prej tyre do të ishte, pa dyshim, Jeronim de Rada, ndër themeluesit dhe përfaqësuesit më të shquar të romantizmit në letërsinë shqipe, si dhe shumë shkrimtarë të tjerë si: Dhimitër Kamarda, Gavril Dara i Riu, Zef Skiroi, Françesko Anton Santori, Zef Serembe, Agustin Ribeko, Anton Argondica, Mikele Markianò, Anselmo Lorekio, Binard Bilota, Vinçenc Stratigoi etj. Në veprat e tyre vendin kryesor do ta zinin temat e epokës së lavdishme të Skënderbeut, luftërat heroike të shqiptarëve kundër ushtrive osmanë, bëmat e luftëtarëve të paepur për të mbrojtur lirinë dhe vendin e tyre, Arbërinë, por edhe ato që u pasqyronin dhe u bënë jehonë ngjarjeve të kohës, apo trajtonin problemet politike e sociale të popullsisë arbëreshe¹³.

Figura të njohura krijuese e intelektuale të kohës iu përkushtuan studimeve shqiptare, gjuhës, letërsisë dhe mbledhjes së folklorit arbëresh. Ndër figurat më të njohura që iu përkushtuan mbledhjes, sistemimit dhe publikimit të folklorit arbëresh ishin Jeronim de Rada, Dhimitër Kamarda, Anton Skura e shumë të tjerë. Ndërsa një plejadë e ndritur intelektualësh arbëreshë, që nga Gjergj Guxeta, Pal Maria Parino e Nikollë Keta, e duke vazhduar me Xhuzepe Krispin, De Radën, Françesko Krispin, Dhimitër Kamardën, Vinçens Dorsën, Anselmo Lorekion, Zef Skiroin etj., me veprat e tyre jo vetëm letrare, por edhe studimore gjuhësore, historike e politike, e ngjallën dhe i dhanë shtysë çështjes shqiptare duke ndihmuar në njohjen dhe sensibilizimin e saj botërisht.

Letërsia e arbëreshëve, duke qenë se lindi dhe u zhvillua në Itali, pjesë e territorit evropian, u ndikua fuqishëm nga fryma e romantizmit e kontinentit të vjetër, por ajo pati edhe origjinalitetin dhe veçoritë e saj, për shkak të lidhjeve dhe raporteve bashkëpunuese me figurat e shquara intelektuale në Shqipëri, e cila vazhdonte të ishte ende nën pushtimin otoman, duke u bërë pjesë e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare dhe e letërsisë që lindi nën frymën e kësaj lëvizjeje. Prof. Rexhep Qosja thekson se "Aktiviteti politik, kulturor dhe letrar i arbëreshëve, ndërkaq, do të marrë hov edhe më të madh pas vënies së lidhjeve të tyre me shqiptarët e kolonive të tjera, sidomos, pas Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Ky aktivitet, në pjesën më të madhe të rasteve, tani vihet në shërbimin e Rilindjes Kombëtare, domethënë, të çlirimit të shqiptarëve prej pushtuesve shekullorë"¹⁴. Lidhjet e vazhdueshme dhe komunikimi i De Radës dhe intelektualëve arbëreshë me figurat më të njohura politike e kulturore në Shqipërinë e robëruar, që kishin ngritur krye dhe po luftonin me të gjitha format e mjetet për pavarësinë e Shqipërisë. Qëllimi dhe ideali i përbashkët për fatin e atdheut të përbashkët, e bënë letërsisë shqiptare dhe atë arbëreshe një të vetme, letërsi e Rilindjes Kombëtare Shqiptare.

¹³ *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, 1985.

¹⁴ Rexhep Qosja, *Kolonia e arbëreshëve të Italisë*, Historia e Letërsisë shqipe - Romantizmi 1, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2010, faqe 19-23; Botimet Toena, Tiranë, 2000, f. 37-208.

Fillimi i shek. XX dhe periudha gjatë dhe pas Luftës Parë Botërore nuk qenë të mbara për letërsinë arbëreshe, për shkak të depërtimit të frymës dhe represionit të regjimit fashist në Itali¹⁵. Edhe ajo pak letërsi që u lëvrua eci në gjurmët e letërsisë së Rilindjes të fundshekullit XIX dhe dekadës së parë të shek. XX. Ringritja do të vinte pas Luftës Dytë Botërore në përpjekjet e shumë intelektualëve dhe krijuesve për të shpërfaqur identitetin shqiptar nëpërmjet veprave të tyre studimore për gjuhën, historinë, kulturën, trashëgiminë folklorike shpirtërore e materiale, mbështetur e përhapur kjo edhe nëpërmjet një numri të konsiderueshëm gazetash, revistash e organeve të tjera kulturore, letrare, shkencore e politike. Provincat e Kozencës dhe Katanxaros në Kalabri, si dhe provinca e Palermos në krahinën e Sicilisë do të ktheheshin në vatrat më të fuqishme të letërsisë dhe kulturës arbëreshe. Ndër përfaqësuesit më të spikatur të kësaj periudhe do të ishin Françesko Solanoja (Francesco Solano, 1914-1999, me pseudonimin letrar Dushko Vetmo), Domeniko Belici (1918-1989, me pseudonimin letrar Vorea Ujko), Karmel Kandreva (1931-1982), Luka Perone (1920-1984), Xhuzepe Skirò di Maxho (Giuseppe Schirò di Maggio, 1944) etj. Përpos temave të njohura historike nga e kaluara heroike e Arbërisë, krenarisë për vendin e origjinës, dashurisë për gjuhën, zakonet e traditat e trashëguara, ata trajtuan gjerësisht edhe realitetin arbëresh, problemet e vështirësitë që kalonin komunitetet arbëreshe në Itali, pakënaqësinë në rritje dhe revoltën e tyre.

Në dhjetëvjetëshat e fundit të shek. XX dhe në fillim të këtij mijëvjeçari shihet një gjallërim i çështjes arbëreshe në fushën studimore, të arsimit e të kulturës, të krijimtarisë letrare, folkloristike etj.¹⁶ Të shumta janë shoqatat e organizatat e ndryshme shqiptare, pothuaj në çdo komunë arbëreshe, por edhe në emigracion e në qytete të tjera të Italisë, që ruajnë e transmetojnë vlerat më të spikatura kulturore e atdhetare, revokojnë historinë e punojnë për forcimin e marrëdhënieve me vendin e origjinës, Shqipërinë. Vend gjithnjë e më të madh, veçanërisht në poezi, zënë temat nga Shqipëria dhe zhvillimet përparimtare në vendin e të parëve. Shkrimtari më i njohur arbëresh në ditët tona, i suksesshëm në gjithë Italinë dhe jashtë saj është Karmine Abate¹⁷, nga komuniteti i Karficit në provincën e Katanxaros në Kalabri.

Një nxitje dhe mbështetje më të madhe u kanë dhënë në këtë drejtim bashkësi arbëreshe miratimi i ligjit për pakicat kombëtare (1999)¹⁸, hapja dhe funksionimi i sporteleve gjuhësore në komunat arbëreshe, katedrat e gjuhës shqipe në disa prej universiteteve më të njohura të Italisë, si në Kozencë të Kalabrisë (krijuar që në vitin 1975 nga prof. Françesko Solanoja), në “La Sapienza” të Romës, në universitetet e Palermos (nga Antonio Guzzetta), të Napolit dhe të Barit në krahinën e Pulies (nga prof. Giuseppe Gradilone). Emrat e prof. Françesko Altimarit dhe të Matteo Mandalasë, drejtues përkatësisht të katedrave të gjuhës dhe letërsisë shqipe në universitetet e Kozencës në Kalabri dhe të Palermos në Sicili, janë sot pika referimi kur flitet për historinë dhe kulturën e arbëreshëve të Italisë.

Shkrimtarë të shquar arbëreshë

Lekë Matrënga (1567-1619), prift i ritit bizantin-ortodoks dhe shkrimtar, autor i librit të parë të letërsisë arbëreshe dhe i dyti në letërsinë shqipe, pas “Mesharit” të Gjon Buzukut; **Josif Nikollë Brankati** (1675-1741), prift ortodoks dhe shkrimtar; **Gjergji Guxeta** (1682-1756), apostull i arbëreshëve, mbrojtës i ritit lindor, ideator dhe themelues i Seminarit Arbëresh të Palermos (1734), studiues dhe mbrojtës i gjuhës dhe kulturës arbëreshe ndër shqiptarët e Sicilisë; **Pal Maria Parrino** (1710-1765), prift dhe dijetar, themelues i ideologjisë romantike iliro-shqiptare; **Jul Variboba** (1727-1788), prift ortodoks dhe shkrimtar. Ishte poeti i parë arbëresh që shkroi në gjuhën e vendit të tij; **Nikolla Keta** (1741-1803), prift i ritit bizantin, poet, shkrimtar dhe teolog; **Jeronim de Rada** (1814-1903), poet, publicist, folklorist, filolog dhe mësues i gjuhës dhe kulturës arbëreshe, ndër shkrimtarët më të rëndësishëm të letërsisë shqiptare të Rilindjes; **Anton Santori** (1819-1894), prift ortodoks, poet dhe shkrimtar; **Dhimitër Kamarda** (1821-1882), prift ortodoks, gjuhëtar, historian dhe filolog, autor i të parës vepër shkencore gjuhësore të shqipes; **Gavril Dara i Riu** (1826-1885), poet dhe politikan, një nga shkrimtarët e parë të Rilindjes shqiptare; **Vinçens Stratigò** (1882-1886), poet, intelektual dhe luftëtar aktiv për bashkimin e Italisë; **Gaetano Petrola** (11882-1952), prift i ritit bizantin, studiues i letërsisë dhe gjuhësisë, intelektual i shquar në mbrojtje të Pavarësisë së Shqipërisë, mendimtar i shquar arbëresh i gjysmës së parë të shek. XX; **Agostino Ribeko** (1843-1918), poet, studiues filolog, veprimtar për çështjen e gjuhës dhe kulturës shqiptare; **Kozimo Serembe** (1879-1918), studiues, poet, publicist. Ishte nip i ZefSerembes; **Bernardo Bilota** (1842-1918), mësimdhënës në kolegjin e Shën Mitrit, studiues i shqipes, poet, mbledhës folklori; **Antonio Argondica** (1839-1918), kryeprift, poet, shkrimtar, studiues i gjuhëve klasike dhe folklorit. Ishte publicist dhe drejtues i revistës “Ylli i Arbëreshëve”; **Françesko Krispi Glaviano** (1852-1939), poet, publicist, studiues i letërsisë, gjuhës dhe folklorit shqiptar; **Mikele Markianò** (1860-1921), poet, mbledhës folklori, pedagog, studiues i letërsisë shqipe dhe asaj klasike greke, dhe folklorit arbëresh. Është botues i veprës së De Radës, pas vdekjes së tij, shoqëruar me një studim për poetin dhe rëndësinë e veprës së tij; **Anselmo Lorekio** (1843-1924), avokat dhe publicist, organizator, bashkë me De Radën dhe Zef Skiroin të Kongreseve gjuhësore të shqipes në Koriliano dhe Lungro, botuesi i gazetës “La Nazione Albanese” (Kombi Shqiptar); **Salvatore Braile** (1872--...), studiues i gjuhës shqipe, shkrimtar, poet, përkthyes, mësues i letërsisë në gjimnazin e Françeskanëve në Shkodër; **Xhusepe Anxhelo Noçiti** (1832-1899), poet dhe studiues, gjuhëtar dhe filolog; **Zef Serembe** (1844-1901), poet lirik; **Frangjishku Muzaka** (Francesco Musacchia, 1852-1931), nëpunës dhe diplomat, themelues i Lidhjes Kombëtare Shqiptare së Palermos, dha kontribut të veçantë për pavarësinë e Shqipërisë; **Zef Skiroi** (1865-1925), poet, historian, gjuhëtar, gazetar, albanolog, studiues dhe profesor universiteti, ndër shkrimtarët më të mëdhenj shqiptarë, përfaqësuesi më i njohur i arbëreshëve të Sicilisë; **Françesko Solano** (Dushko Vetmo, 1914-1999), prift i ritit bizantin, shkrimtar dhe shef i Katedrës së Gjuhës Shqipe në Universitetin e Kozencës; **Domeniko Belushi** (Vorea Ujko,1918-1988), prift i ritit bizantin dhe poet; **Lluka Perone** (1920-1984), poet, shkrimtar, mbledhës folklorist; **Karmel Kandreva** (1931-1982), shkrimtar; **Paolo Petta** (1942-1999), historian, dijetar i ligjit kushtetues; **Karmine Abate**, shkrimtar romancier bashkëkohor.

FLORENT RRAHMANI

Në kërkim të kulmit

tregim

Nuk di saktë kur nisi, por di se jeta ime u bë – etje për kulmin! Gjithçka e gjithkah zura të shoh *kulm*!

Megjithatë, mbaj mend se isha fare fëmijë kur nisa së pari ta njihja peshën e *kulmit*, fuqinë e dashurisë për të. Po jetoja nën një kulm që pritej të binte sot a nesër. Trarët ishin kalbur e thyer, pika i kishte hyrë nga të gjitha anët. Ishte kjo një si paralajmërim për fundin e atij kulmi! Mos e dhëntë zoti, për fundin tonë!

Kështu, sa shtohej dashuria për atë kulm në një anë, po aq më shtohej edhe frika prej tij – kur çdo çast mund të shembej. Ishte vërtet kulm i frikshëm! Nën të jetohej me dashurinë për të sikur edhe me frikën prej tij! Më kuptoni?! Ishte një dashuri e frikshme!

Herë më dukej sikur dashuria, frika dhe ëndrra rrinin bashkë e bëheshin një, nën një kulm, herë më dukej sikur dashuria nuk ndahej nga frika e urrejtja për kulmin; s’di as ku niste njëra e as ku soste tjetra.

Zakonisht zgjohesha me ëndrrën e çdoditshme që ta kisha një kulm si të tjerët, por shpesh mendoja se s’do ta kisha kurrë, dhe ëndrra e dashuria për kulmin bëheshin të frikshme. Çdo ditë ai pritej të shembej, e bashkë me të do të shembej edhe gjithë ajo dashuri, gjithë ajo frikë për të! Pra, shembja e tij pritej shpejt! Mund të ishte shembje e dhimbshme e dhembje që nuk shembej as me të e as pas tij.

Mund të na zinte të gjithëve rënia e kulmit. Mund t’i zinte e mbyste edhe kujtimet, apo vetëm ato do të shpëtojnë së atyshmi. Sa frikë ta kujtosh çfarë mund të ndodhte!

E merrni me mend - nën këtë frikë linda dhe jetova plot 25 vjet! Me të mirat e të këqijat, me hidhërimet e gëzimet, me plagët që edhe sot kërkojnë shërim!

O njerëz të mirë e të singertë!

Nën atë kulm kam jetuar e ëndërruar një jetë që s’e jetoj më, një ëndërr që s’e ëndërroj më, nën asnjë kulm tjetër.

Ai kulm më mësoi me dashtë edhe me u frikësue nga vetë ai. Po kështu, më mësoi se jeta nis e sos aty ku nis vaji yt i bebes, ku ndien kulmin mbi krye. Aty ku nis e lidh nyje fjalët e para, ku lidh besë me gurin, dheun, drurin e malin. Me kulmin!

Kam jetuar duke ëndërruar jo shtëpinë e re, sa kulmin e ri. Këtë dashuri për kulmin sikur edhe ndjenjën e frikës nga ai, ma sforconin netët e gjata të dimrit, kur bora ngrinte gjithçka e peshonte fort; mbulonte shumëçka dhe bënte krenat e shtëpisë të cijatnin. Shtrihesha me sytë në tavan, afër një stufe që ngrohte fort dhe rrinte e skuqur nga të nxehtit. Sa shpesh më nxeheshin edhe mendimet: a mos po rrëzohej kulmi sonte?! Mos nesër? O sonte o nesër?!

Jeta më thoshte se nuk jetohet dot pa një kulm mbi kokë! Librat më thoshin se nuk jetohet as nën çfarëdolloj kulmi! Mësova se po u jetuaka duke ëndërruar për një kulm të ri e të fortë, pa e ditur saktë se si dukej ai. Por, sa rridhnin vitet, po kup-toja se kulmi i ri kurrë s’është zëvendësim i kulmit të vjetër. Po e ëndërroja kulmin e ri pa u këputur kurrë nga lidhja me kulmin e vjetër! Pse të mos e arnonim atë të vjetrin, bie fjala?!

Nuk e di! Nuk e di si erdhi puna që një ditë mora udhët e botës dhe... – kur u ktheva pas disa vitesh – kulmi i vjetër kishte rënë! Nuk e kishte zënë askënd, askush nuk kishte qëlluar nën atë pjesë ku kulmi ishte shembur së pari, por zhurma e shembjes ua kishte futur ethet të gjithëve. Një rënie kulmi me gjëmime e bubullima!

Jeta ma shembi kulmin e ëndërrimit, kulmin e kujtesës. Kamera e kujtesës nuk pushonte brenda meje kur e pashë kulmin e shembur. Kulmi i shpisë sime të ndër-tuar me tulla, natë shpat mali, në krye të katundit, me katër dhoma të mëdha, një korridor, banjo e shpajz, me bodrum dhe me ballkonin të cilin e rrokte me mëngjes hija e arrës mu përballë saj. Shpia kishte përballë malin, që ndillte mallin. Me mëngjes, rrezet e diellit i binin shpisë, arrës e krejt oborrit, e lante me rreze kulmin, por po me rreze e lante këtë kulm e këtë oborr edhe hana, aq shpesh, aq pa pritesë. Rrasat e gurit, të oborrit, merrnin dritë sa nga dritë e diellit, sa nga dritë e hanës.

Në kulm të dritës që hidhej mbi atë kulm nga dielli a nga hana, njoha ëndërrimin, madje edhe shpresimin, madje edhe jetimin, madje-madje edhe përjetimin. Ëndrra ime parësore e jetësore, ishte qysh me e pas një kulm të ri!

Tashmë e kaluara sa vjen e po më mjegullohet. Pamjet e saj vijnë herë-herë si valë deti, që më mbajnë lidhur fort me atë kulm, me ata gurë, me ata lisa e me atë tokë.

Sa e desha, sa e urreva – sa e due sot atë kulm! Ky kulm më mësoi si jetojnë bashkë dashuria dhe urrejtja, frika dhe ëndrra!

Sa e lodhshme, e habitshme, të jetosh nën një kulm tjetër! Po u dashka mësuar!

Një kulm po njohka njeriu! Asnjë kulm tjetër nuk qenka si i pari! Asnjë kënaqësi, asnjë ëndërr, asnjë shpresë nuk qenka si nën kulmin e vjetër!

Veç një kulm më dha gëzim e hidhërim të pashoq në këtë jetë! Dashuri e frikë të pashoqe! Të jetosh midis të dyjave është si të jetosh e të përjetosh gjithçka! Por, jo rrallëherë është si të mos jetosh hiç. Kulmi më dha jetë e më mori jetë duke jetuar në mes këtyre përjetimeve e ëndërtimeve.

Përballë kulmit rrëzë malit, të asaj shtëpie buzë malit, të shndritur prej dielli e hane, në pikturën time të varur tashmë nën një kulm të ri, mbretëron shkretëtira e hiçit, një fushë e paanë, e pangjyrë, me rërë të imët që t’i qorron sytë.

Dikur e kisha ëndërr një kulm të ri si këtë që e kam!

Sot, ëndrra ime e vetme është – ta kthej kulmin e vjetër!

¹⁵ Fjalori Enciklopedik Shqiptar, 1985.

¹⁶ Fjalori Enciklopedik Shqiptar, 1985 (<https://wiki.shqipopedia.org/fjalori-enciklopedik-shqiptar-1985>).

¹⁷ Sito personale di Carmineabate (<http://www.carmineabate.net/>).

¹⁸ Legge 15 dicembre 1999, n. 482 Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche (<https://www.camera.it/parlam/leggi/99482l.htm>).

Gazeta “Drita” më 5 shkurt 2006, në krye të faqes së parë me titullin “Lamtumirë, Vath!”; botoi shkrimin e Myftar Gjanës, që vijon edhe në faqen e katërt. Në këtë faqe janë 2 foto: njëra ku Vath Koreshi është i ri në moshë dhe një tjetër foto e madhe e tij, si dhe jeta e shkrimtarit dhe veprat në prozë, skenarët e më shumë se 20 filmave artistikë, si “Gjeneral gramafoni”, “Liri a vdekje”, “Balada e Kurbinit” etj. E gjithë kjo faqe është përgatitur nga shkrimtari Myftar Gjani, tashmë i ndjerë.

Në faqen e pestë zë vend tregimi “Kur zunë shirat e vjeshtës”, që vijon në faqen e gjashtë dhe tri foto: Vathi me familjen dhe me bashkëshorten. Myftar Gjani mes të tjerash shkruan: “Dje, më datë 3 Shkurt 2006, vdiq nga një sëmundje e rëndë në Itali, shkrimtari Vath Koreshi, duke lënë në pikëllim jo vetëm familjen dhe të afërmit e tij, por edhe miqtë e tij shkrimtarë dhe lexuesit e shumtë... Vathi, me veprën e tij letrare ishte dhe do të mbetet një autor përherë i lexueshëm dhe i referueshëm i prozës shqipe. Lëvroi me sukses tregimin dhe romanin që në fillim të krijimtarisë së tij... Tek proza e Vathit, si para ashtu edhe pas rënies së diktaturës, mungon çuditërisht heroi pozitiv i tipit grotesk, mungon buja dhe lajmet e gazetave, porse gjendet me shumë ndjenjë dhe mençuri njeriu i të gjitha kohërave, vajzë apo grua, fëmijë apo i moshuar, i ri apo plak... Një cilësi tjetër e shkrimtarit Vath Koreshi është pangjashmëria stilistike e tij në krahasim edhe me bashkëkohësit, edhe me paraardhësit e vet. Mund të them se përfaqëson një stil mozaik, të veçantë, që shtrihet me copërat e tij gjuhësore që nga Gjon Buzuku dhe Bogdani e deri tek prozatori modern...”.

Vath Koreshi lindi në vitin 1936 në Lushnje. Pasi mbaroi Politeknikumin e Tiranës, punon disa vite në ekspeditat gjeologjike në Kukës dhe Tropojë. Kreu në Universitetin e Tiranës degën e gjuhës dhe letërsisë shqipe. Më pas punoi si gazetar te “Zëri i Rinisë”, ku përgatiste në çdo 2 javë, disa faqe, ku botonin poetë dhe prozatorë të rinj. Do të shtoja se falë dashamirësisë dhe përkrahjes së Vath Koreshit, shumë prej tyre, u bënë më pas të njohur. Edhe në gazetën “Drita”, si redaktor, ai dha të njëjtën ndihmesë. Për ata që e kanë njohur nga afër, e dinë shumë mirë dimensionin e ri, që e mori krijimtaria e tij, kur punoi si skenarist në kinostudion “Shqipëria e re”. Do të nënvizoja edhe kontributin e tij, fillimisht në Komitetin e Drejtorisë së Arteve dhe më pas, në vitet 1991-1992, si Ministër i Kulturës. Në këto detyra të rëndësishme Vath Koreshi nuk ishte një nëpunës, administrator, drejtues i rëndomtë apo burokrat. Ai ishte vizionar dhe falë kulturës, shpirtit krijues, ndikoi në zhvillimin e arteve dhe institucioneve kulturore-artistike, duke thyer ose shmangur kornizat ideologjike të kohës. Të njëjtën gjë do të thosha edhe për zgjedhjen e tij si deputet në Parlamentin Shqiptar, qduke i bërë nder këtij institucioni, si shkrimtar, skenarist dhe personalitet i kulturës shqiptare.

Rikthim në kohë

Ti përpiqesh të rikthesh kohën pas dhe të risjellësh muajin, stinën apo vitin, kur e ke takuar për herë të parë Vath Koreshin. Ke qenë i ri atëherë, kur ke lexuar tregimet e tij apo më pas edhe “Dy të shtunat e Suzanës”, “Mars”, “Mali mbi kënetë”, apo ke parë në kinemanë e qytetit të vogël të Rrogozhinës filmin artistik “Rrugë të bardha”, me skenar të Vathit dhe regji të Viktor Gjikes.

Ti ngjit shkallët, ku është redaksia e gazetës “Zëri i Rinisë” dhe përpara vështron një korridor shumë të gjatë, në të dy anët e të cilit janë zyrat me dyer të larta, shumë të larta. Troket diku dhe pyet se ku është Vath Koreshi. Dikush të pyet për emrin dhe pastaj shton se është në zyrën ngjitur. Troket në derën e zyrës ngjitur. Troket disa herë dhe një burrë i gjatë hap derën e të fton brenda. Pastaj ti i zgjat ca fletë fletoreje dhe i thua se është tregim. Ai e lexon, ndërsa ti ngrihesh në këmbë, duke pritur mendimet e tij. Ai të thotë të ulesh dhe pasi të vështron me vëmendje, pyet se nga je dhe nëse ke shkruar

Tre shkurti i njëzet viteve më parë

SHKRIMTARI DHE NJERIU FISNIK VATH KORESHI

Nga Enver Kushi

tregime të tjera apo ke botuar në ndonjë gazetë tjetër. Kam botuar te “Studenti”, thua ti. Jam nga Rrogozhina. Atje kam mbaruar shkollën e mesme dhe jam në vitin e fundit në degën gjuhë-letërsi. Ai të vështron prapë me vëmendje dhe thotë: “Jam i bindur që nuk je me origjinë nga Rrogozhina”. Ti thua se prindërit janë me origjinë nga Çamëria. Nga Çamëria? Vërtetë je nga Çamëria? Ai çohet në këmbë dhe të përqafton... Ti ndjen ngrohtësinë e njeriut dhe shkrimtarit Vath Koreshi. Ndjen thjeshtësinë dhe mirësinë e tij. Dhe befas emocionet të kanë ikur. Edhe ndrojtja. Ai të përcjell deri në fund të korridorit e të thotë se tregimin do ta botojë në faqen letrare të gazetës “Zëri i Rinisë”.

Intermexo: Një rrëfim i vitit 1995.

Kam qenë 7-8 vjeç atëherë dhe oborrin e madh të shtëpive tona, ku banonim ne dhe tri familjet e vëllezërve të babait, e mbushën shumë njerëz. Ishin çamë, popull muhaxhir i përzënë nga trojet e

veta. Ne kishim një palë konakë të vjetër dhe ua liruam të futeshin brenda. Ishin babë Duroja, Rexhepi, Tefiku, Gjylja e Nazua dhe shumë nuse të tjera, djem e vajza, fëmijë. Burrat me ato qeleshe të gjata dhe të pastra si letra e cigares, gratë me çitjane të mëndafshita. Erdhi një gjuhë e re në veshët tanë, erdhën fytyra të reja dhe drama e tyre e madhe. U mbushëm me emra, që se si kanë mbetur të veçantë në kujtesën time, me fytyra që dalloheshin aq qartë në Lushnjen e vogël të atyre viteve: Meleqi, Manoja, Habibi, Gjyzeli, Medushi, Mehmeti, Islami, Mitati e dhjetëra të tjerë. Veç kësaj më kujtohet një familje çame në Tiranë, e Rexhep Matrakut me të shoqen e tij, Nazon aq të mirë. Më 1951 kisha ardhur në shkollën e mesme Politeknikumi “7 Nëntori” dhe më ka mbajtur ajo familje për pesë-gjashtë muaj. U bëra si pjesëtar i asaj familjeje, që pasi kishte ikur nga Lushnja, ku kishte qenë me qira në shtëpitë tona, banonte në një dhomë të një shtëpie tiranase, të Radheshëve.

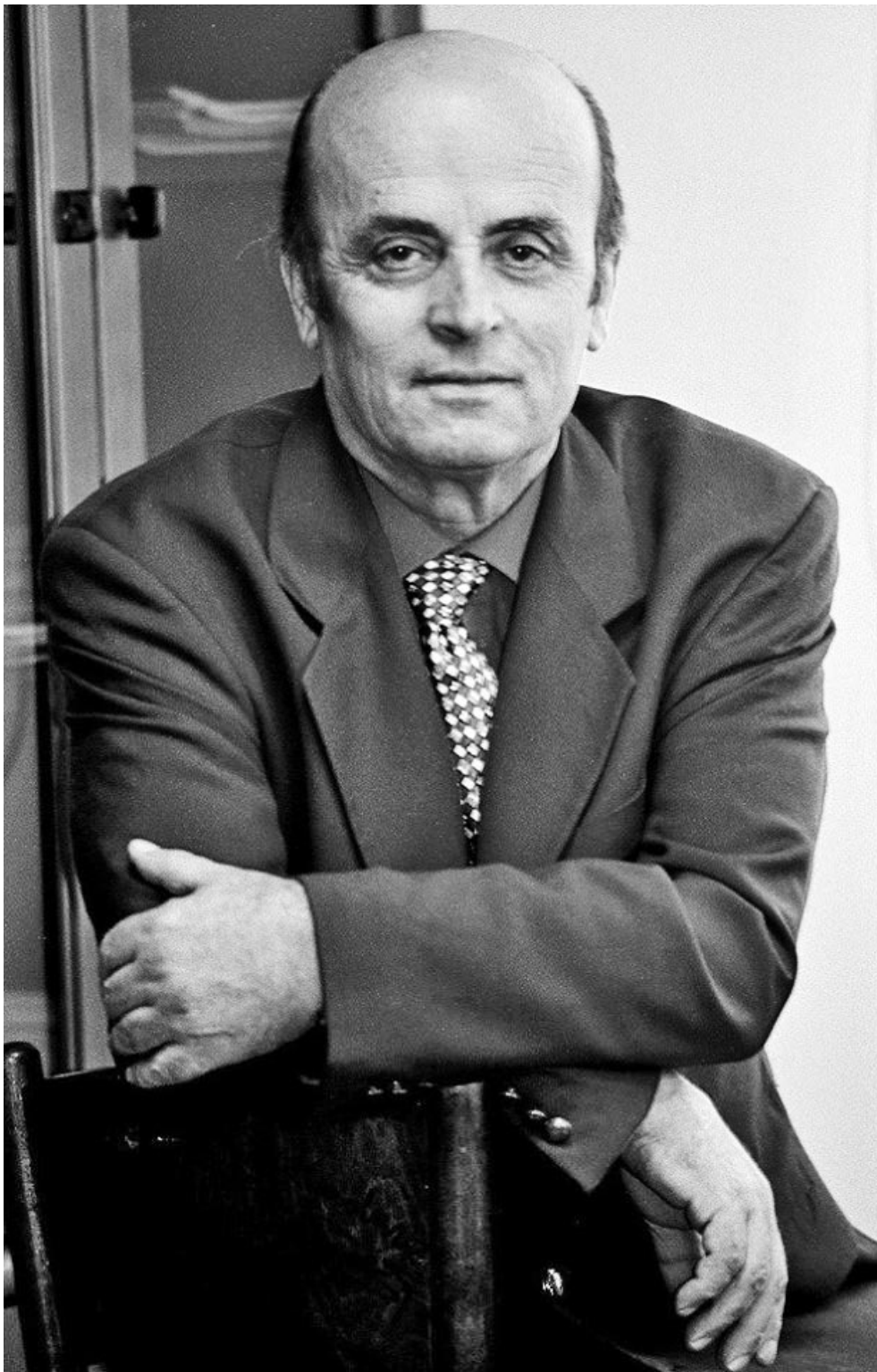

Viti 1975. Nëntor.

Mbaj mend që ishte dhjetëditëshi i fundit i vjeshtës së tretë. U nisa në trenin e parë nga Rrogozhina për në Tiranë. Dita ishte me diell, një diell me dritë të fortë. Kavaja, Golemi, Durrësi, Sukthi, Tirana... Zbrita nga vagoni i pasagjerëve dhe nxitova mes dhjetëra njerëzve, duke ngjitur shkallët e stacionit hekurudhor, për të dalë në bulevard. Sheshi “Skënderbej” i mbushur me dritë fundvjeshte. Rruga e Kavajës dhe më pas te godina e bukur e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve. Pyes nëse është në zyrë Vath Koreshi. Lart e ke, më thotë nga një kabinë e vogël, në hyrje një mesoburrë. Ngjis shkallët. Është i njëjti emocion si i gati 5 viteve më parë, kur e takoja për herë të parë Vathin. Ç’është kjo ndjenjë ndroje a emocion që nuk po ndahet, thashë me vete, teksa trokita në redaksinë e prozës. Dëgjova zërin e Vathit, që më ftonte të hyja. Më përqafoi dhe më tha të ulesha në një kolltuk dysh, ndërsa ai u ul në një karrige përballë. Më tha se kishte takuar Moikomin në Durrës, se e kishte pyetur për mua, se... Kam sjellë një tregim, thashë. Është pak i gjatë, shtova duke i zgjatur fletët e fletores, ku kisha shkruar tregimin. Do ta lexoj menjëherë, tha ai. Zbrit poshtë dhe ulu e te klubi. Zbrita me nxitim shkallët dhe dola në oborrin e godinës së Lidhjes. Kangjellat prej hekuri. Një dru mimoze. Prapë ndroja për t’u ulur në një nga tavolinat e klubit të Lidhjes, ku rrinin shkrimtarë, piktorë, kompozitorë, gazetarë të “Dritës” apo “Nëntorit”... Pashë orën. Po afrohej mesdita. Përse po vonohej Vathi? Ndoshta nuk e kishte pëlqyer tregimin tim. Ndoshta... Enver, eja të ulemi brenda. Zëri i tij ishte i njëjtë: i ngrohtë dhe shumë njerëzor... Përballë tij prapë u skuqa, si vite më parë te “Zëri i Rinisë”. E ke shkruar bukur, tha Vathi duke më vështruar me sytë e mëdhenj. Është një temë e veçantë. Vetëm se fundi është shumë tragjik, shtoi. Shpërthimi i minës dhe trupi i copëtuar i personazhit kryesor... Shumë i dhimbshëm. Shihe edhe një herë fundin e tregimit dhe ma sill me postë. Ma sill sa më shpejt, tha teksa u ndamë.

Tregimi “Çminimi” u botua në gazetën “Drita” të dielën e 7 dhjetorit 1975. Ishte tregimi i parë që botoja në këtë gazetë, që u vlerësua me çmimin e tretë. Ishin çmimet e para vjetore që jepeshin nga kjo gazetë për tregimin, poemën, ciklin me poezi apo kritikën letrare.

Ceremonia u zhvillua në Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve dhe në mbrëmje fituesit e këtyre çmimeve, i çuan në malin e “Dajtit”. Këtu njoha Bashkim Shehun, më i riu prozator, tregimi i të cilit ishte vlerësuar me çmim inkurajues. Falë Vath Koreshit, në të njëjtën gazetë, u botua tregimi “Dimri i fundit i 44-ës”, “Porta e madhe” etj. Ishte ai, si dhe Moikomi, që më nxitën t’i përmbledhja tregimet në një libër e t’i dërgoja në Shtëpinë Botuese “Naim Frashëri”. Në një nga letrat që Moikomi më ka dërguar, mos gaboj kur isha në Rrogozhinë, më shkruante se Vathi ishte interesuar te Sami Çabej, shef i prozës së shkurtër, për vonesën e botimit të librit tim të parë, për përgjigjet negative dhe vërejtjet për shumë nga tregimet, si të copëzuara, me një kompozicion jo linear etj. etj. I jam mirënjohës shkrimtarit dhe fisnikut Vath Koreshi, që jo vetëm më ka

ndihmuar në rrugën e vështirë të letërsisë, por edhe inkurajuar, atëherë kur i mërzhitur nga përgjigjet negative që më vinin në shkrim, nuk doja të shkruaja më.

Shtojcë: Bashkë me Vath Koreshin në disa institucione.

Mesgusht i vitit 1983. Nisa punën në Kinostudion “Shqipëri e re”, në redaksinë e filmit artistik, si skenarist, në të njëjtën ditë me Ndoc Paplekën, tashmë një nga poetët dhe studiuesit më të mirë të kulturës shqiptare. Shefi i redaksisë ishte Abdurrahim Myftiu, një njeri i mrekullueshëm, njohës i mirë i gjuhës bullgare dhe angleze, studiues dhe kritik letrar, por edhe përkthyes. Vathi ka vite që punon në këtë institucion të filmit shqiptar. Në takimet me të ose duke pirë kafe në një lokal të vogël të kinostudios, më flet për gjuhën e filmit, se skenari është ndryshe nga drama që vihet në skenën e teatrit, se imazhi dhe fjala në skenar... Këtë përvojë të gjatë të tij, ai na e dha gjatë leksioneve për skenarin, në kursin njëvjeçar që bëme në Institutin e Lartë të Arteve, ku pata fatin të kishim edhe lektorë të tjerë si Gëzim Erebarën, Dhimitër Anagnostin etj. Ishte një kurs i plotë me lëndë të veçanta, si për teorinë e skenarit, teorinë e filmit dhe përbërësit e tij, skenarin regjisorial, filmin vizatimor, filmin dokumentar, historinë e kinematografisë botërore, historinë e kinematografisë shqiptare...

Dhe vite më pas, mos gaboj në vitin 1987, emërohem në Komitetin e Kulturës dhe Arteve, kryetar ose më saktë ministër ishte prof. Alfred Uçi. Isha me fat që të punoja në këtë dikaster, si Drejtor i Drejtorisë së Kulturës bashkë me Vath Koreshin, që ishte Drejtor i Drejtorisë së Arteve dhe me disa emra të tjerë, si aktorin Minella Borova, piktorin Fatmir Miziri, skenaristen Angelina Xhara, muzikologun Ermir Dizdari etj. Po shtoj edhe një fakt tjetër: në vitin 1991-1992, Vath Koreshi ishte ministër i kulturës. Në ato vite, ky dikaster u vendos në katin e tretë të ish godinës së Komitetit Qendror, ku dikur ishte redaksia e gazetës “Zëri i Rinisë”. Ç’të shkruaj për Vathin si ministër i Kulturës? Thonë se karrigia, ajo e zyrtarit të lartë, e ndryshon karakterin e njeriut. Kam punuar me disa ministra kulture, si prof. Alfred Uçi, në dukje hijerëndë, por në marrëdhënie me ne ose të tjerë, profesor Uçi ishte shumë komunikues. Më pas me Moikom Zeqon, që e kisha mik, Preç Zogajn, poet i njohur dhe disa muaj me regjisorin e mirënjohur Dhimitër Anagnostin, që i rrinte ngushtë kostumi i ministrit. Nuk do të harroj kurrë Teodor Laçon si ministër kulture, atmosferën e punës që ai solli në atë ministri, por veçmas tolerancën, mirësjelljen, kulturën e drejtimit. Nuk do të lë pa përmendur as Arta Daden, që më pas u zëvendësua nga Edi Rama. Po Vath Koreshi? Ai si ministër kulture ishte jashtë çdo skeme zyrtari. Në zyrën e tij vinin punonjës kulture nga i gjithë vendi, shkrimtarë, piktorë, kompozitorë, regjisorë të filmit dhe teatrit, aktorë... Mbaj mend që një ditë më thirri në zyrën e tij e më tha të ulesha. Pastaj u ul pranë meje. Para dhjetë minutash më erdhi në zyrë një shoku im i feminisë. Jemi moshatarë, tha. Dhe qeshi. Ai hyri në zyrë dhe qëndroi ja këtu, në mes të saj. I thashë të afrohej, por ai qëndronte si i ngrirë. I fola me emër, siç i flisja kur ishim fëmijë apo të rinj... Po ai vazhdonte të qëndronte ja këtu, në mes të zyrës. Atëherë u ngrita, u afrova pranë tij dhe kur më zgjati dorën, e dini se ç’i bëra? I vura stërkëmbës dhe ai u rrëzua në mes të zyrës së ministrit. Atëherë i dhashë dorën, u ngrit në këmbë dhe pasi e përqafova i thashë: “O budalla! Jam Vathi. Vathi jam. Jo ministër Vathi, por Vathi, shoku jot i feminisë dhe i rinisë”.

Rëfim për Laver Bariun

Mund të ketë qënë viti 2001, kur teksa po pinim kafe në një lokal pranë Muzeut Kombëtar, unë thashë se filmi “Gjeneral Gramafoni” është nga filmat më të bukur shqiptarë dhe jo vetëm. Pastaj shtova: “ Po

i thashë. Jam i bindur, se ka qënë ideja jote që pjesë e këtij filmi të ishte edhe vallja e Osman Takës, kërcyer nga Taip Madani. Vathi më pyeti nëse e njihja. Po, i thashë. E kam takuar disa herë në Tiranë dhe Sarandë. Pastaj Vathi më tha, se sa herë e shihte Vallen e Osman Takës magjepsej nga mënyra sesi e kërcente Taip Madani.

Do tregoj diçka tjetër, meqë përmende filmin “Gjeneral Gramafoni”. Dhe nisi, të më tregoi siç dinte ai të fliste: “Para vitit 1990 isha në Athinë, si drejtues i një ansambli artistik. Shfaqja u dha në një nga sallat më të bukura të kryeqytetit grek. Ishte një publik i zgjedhur, i elitës athinjote. Unë isha në rreshtin e parë dhe të them të drejtën kisha emocione, sesi do pritej ky koncert. Aty nga mesi i koncertit del në skenë Laver Bariu me grupin e tij. Laveri u përkul për të përshëndetur publikun. Për disa sekonda i hodhi një vështrim të shpejtë sallës. Dhe pastaj ja nisi t’i bjerë klarinetës. Salla nuk pipërinte. Laver Bariu e mbaroi interpretimin e parë dhe befas të gjithë u ngritën në këmbë, duke e duartrokur gjatë dhe më pas ndodhi një mrekulli tjetër. Laveri nisi të interpretojë edhe melodinë e njohur edhe tek filmi “Gjeneral Gramafoni”. Ishte një interpretim përtej mrekullisë. Ktheva kokën dhe pashë një zonjë të moshuar dhe pranë saj një zotëri që po lotonin. Të tjerë u ngritën prapë në këmbë, për ta dëgjuar prapë këtë mrekulli. Në hollin e këtij teatri befas më afrohet një zotëri i gjatë. Elegant, që mbante një bastun. Më dha dorën dhe pasi më uroi në gjuhën greke, tha se donte të takonte mjeshtrin e madh të klarinetës. Laveri erdhi pas disa minutash dhe i bëra me shenjë të afrohej pranë nesh. Përballë Laver Bariut zotëria i gjatë dhe elegant, mori qëndrim gatitu dhe nderoi si ushtarak. Unë shtanga. Edhe Laveri gjithashtu. Zotëria pastaj i dha dorën dhe e përqafoi Laverin dhe iu drejtua përkthyesit tonë: “Përktheji në shqip fjaët që do të them. Kam qënë ushtarak dhe tani jam në pension. Nëse do të isha akoma në karrierë dhe ndoshta në ndonjë betejë, e di çdo të bëja? Do t’i thoja Laberit, më falni, më falni Laverit, t’i binte klarinetës, për të frymëzuar ushtarët e mi në betejë”. Pastaj Vathi, rrufisi kafenë dhe heshti. Heshti gjatë. Dukej sikur nuk ishte në Tiranë, por në Luginën e Vjosës, në Përmet, ku erërat sikur kanë shumë nga meloditë e pavdekshme të Laver Bariut.

Në vend të mbylljes

Ky ishte Vath Koreshi. Fisniku dhe Knerëzori Vath Koreshi, që prej 3 Shkurtit 2006 është larguar nga kjo jetë. Mbaj mend që para dy a tre vitesh, një të dielë maji, që në mëngjes herët, mora rrugën për te varrezat e Sharrës. Binte një shi i lehtë kur hyra në varreza... Pastaj shiu pushoi. Gurët e varreve, mermeri i tyre, dukeshin si të dala nga një natë e gjatë me shi. Feim Ibrahim, Ylli Xhaferri pranë djalit të tij, Ferdit që vdiq aksidentalisht në moshën 33 vjeçare. Kujtim Gjonaj. Jo shumë larg tij djali i Visar Zhitit. Pak më lart, në të majtë Moikom Zeqo. Shkoj në vendprehen e Fatmir Haxhiut. Fotografia e tij. Pranë edhe ajo e bashkëshortes Farziletit. Një rreze dielli bije mbi mermerin e kuqërremtë, të qullur nga shiu i imët që ka rënë në të gdhirë...

Kërkoj vendprehen e Vath Koreshit. E mbaj mend parcelën dhe vendin ku ai u varros. Jo larg rrugës, që ndanë parcelat. Futem brenda parcelës. Emra. Foto. Vargje. Dedikime. Nuk po e gjej Vathin. Pyes një punonjës të varrezave. Ai më thotë të pyes në hyrje të Sharrës. Atje i kanë emrat dhe vendin e varrit.

Por sot është e diel dhe zyra e informacionit është e mbyllur. Largohem dhe herë-herë kthej kokën pas. Më duket sikur dëgjoj zërin e Vath Koreshit. Zërin e tij të ngrohtë, zërin e mirësisë. E përsëris: zërin e mirësisë, ku bëhen bashkë zërat e njeriut, njeriut fisnik dhe shkrimtarit të paharruar Vath Koreshi.

Tiranë, më 3 shkurt 2026.

ROLAND GJOZA

Gorilla e bulevardit

Tregim

Pronari i " Laser company Bill Fin & Son" ishte i kënaqur me gorillën e bulevardit, madje ai fitimet e asaj jave, gjer në një farë mase, ia kushtonte kafshës që po tmerronte e njëherësh po i bënte për të qeshur grahësit e shumtë të makinave që ndalonin te semafori i rrugës 62, ku ndodhej një kryqëzim i madh. Gorilla ishte një reklamë e frikshme, natyrisht një njeri punonte brënda lekurës së saj që ajo të dukej sa më e vërtetë, (belluz qimegjatë, i gafruar, krejt i zi, një kokë përbindëshore, me gojë të hapur të kuqe ku dukeshin një sërë dhëmbësh të stërmëdhenj, si cataj, kaq kërcënues, sa të shtinin drithmat.)

Si ju duket? i pyeste Billi vartësit dhe ata hem qeshnin e hem rrëfenin të tronditur se ju dukej vërtet si i gjallë sa herë qe e shikonin reklamën njeri në mesoren e bulevardit, në atë rrip të hollë trotuari, duke tundur para shoferëve që ndalonin te semafori me sinjal të kuq, një tabelë të madhe ku lexohej : Leshi i tepërt të tremb, pastrimin e bën të mundur firmën e njohur "Laser company Bill Fin & Son" dy hapa larg jush, gjithashtu ajo ndihmon flokërrënët të bëhen me flokë brënda tre javësh. Provojeni, efektet janë të jashtëzakonshëm."

Është vërtet mbresëlënëse, tha Sunta, një indiane e re, që kishte mbaruar për mjeke por ende s'kishte gjetur punë dhe një ditë kishte trokitur te Billi. Veç sikur e tepron ca.. shtoi ajo me ndrojtje.

Shpjegohu më qartë, Sunta, tha Billi.

Po ja, ai njeriu që fshihet aty sikur bën lëvizje pak të tepruara si prej klouni.

Për të tërhequr vëmëndjen, e dashur, po këtu ka dhe një sekret; tuhaflëku, gomarllëku pëlqehen.. më kupton, besoj, si një lojë në komedi. E ç'duhet një gorillë serioze që rri si e ngrirë? Njeriu është i prirë për spektakël.

Ke të drejtë, bos, tha Rodrigez, një meksikan që kishte prirje për kompjuter. Vetëm kjo lojë, këto lëvizje prej bishe e bëjnë të besueshëm gorillën, të paktën në fillim..

Është një gjetje e goditur, tha një tjetër, unë këtë e shikoj te klientët që vijnë të nxitur pikërisht prej asaj reklame. Po nuk më le kureshtja të di se cili është ai njeri që nuk zbulohet asnjëherë dhe papritur zhduket.

Sekret, tha Billi, pa e fshehur një emocion që ia ndryshoi dhe zërin.

Kaloi një muaj dhe gorilla e bulevardit vazhdonte të korrte sukses. Po i sillte fitime firmës.

Sunta, ajo indiane e urtë, me diplomën e mjekes që kishte kohë që i flinte në një sirtar mbathjesh, ishte më kureshtarja për

të mësuar se kush ishte njeriu që fshihej nën lekurën e gorillës dhe kur e pyesnin përse ishte kaq e interesuar, ajo nxitonte të tregonte, jo pa një interes nostalgjie, se gjer trembëdhjetë vjeç e kishte çuar në shkollë një elefant. E ç'lidhje ka kjo? e pyesnin kolegët. Ndoshta s'ka asnjë lidhje, po se si më vjen kur e shoh atë gorillë që, dhe kështu, në formën e një imitacioni, arrin të shërbejë, me një fjalë ndihmon firmën tonë për të nxjerrë më shumë fitime.

Por kjo u harrua shpejt siç e humbasin rëndësinë gjërat që përsëriten.

Një ditë Billi shkurtoi dy punonjëse. Ato ulën kryet para tij dhe filluan të qanin. Ku te shkojmë, ku të mbytemi, bos? Na ndihmo dhe kësaj radhe, kemi fëmijë për të rritur.

Në punë s'ka mëshirë, tha Billi, ka vetëm drejtësi.

Ishin dy gra mbi të pesëdhjetat, të shëmtuara, krejt të rraskapitura nga jeta.

Kush të merr në punë në këtë moshë, bos? tha njëra prej tyre me shaminë prej letre të qullur nga lotët që e mbante të shtrënguar në dorë.

Vëre dorën në zemër, bos, tha tjetra.

Ç'të bëj, s'kam si t'ju ndihmoj..

Do të më nxjerrin në rrugë të madhe, se s'do të paguaj dot qiranë në fund të muajit.. tha e para.

Une veç të çmëndem, tha tjetra duke u dridhur.

Po ç'kemi bërë, o zot, që po na shkurton..!

Nuk keni dhënë maksimumin. Jeni të lodhura.

Ra një grimëherë heshtje, një heshtje e tendosur, pastaj shpërtheu sërish ngashërimi. Në këtë rrethanë ligështuese ku ndjesitë janë të përziera, të kaplon hem keqardhja për dy koleget që po i heqin nga puna, hem lehtësimi për veten që ke shpëtuar. Dikë e zuri lemza dhe kërkoi të falur me një zë mjeran sikur ishte kapur në befasi dhe rrezikohej të binte në sy, një tjetër teshtiu dhe tërhoqi fort hundët me një gjest brutal sikur papritur të ishte kujtuar se ai mbahej për shpërfillës dhe i tillë duhej të dukej. Pastaj..

Kush është ai njeri që bën gorillën në bulevard? pyeti gruaja e parë.

Pse?

Jam gati ta zëvendësoj unë.

Të gjithë ngrinë; jo aq prej çudisë, se sa prej mjerimit që hapi gojë në atë firmë aq të suksesshme.

Me që ra fjala, tha Billi, të gjithë keni qenë kureshtarë, që ditën e parë, për të ditur se cili është ai njeri, rast pa rast më keni pyetur për gorillën reklamë aq të suksesshme që natyrisht luhet si në teater prej një.. një nevojtar, siç merret me mënd, dhe ndërsa shqiptoi këto fjalë qeshi, dhe sot, vazhdoi ai, i përkëdhelur në sedër prej gjetjes që ma keni pëlqyer të gjithë, po ju jap dhe kënaqësinë e zbulimit të enigmës. Ja pra, ajo gorillë e bulevardit ka për t'u kthyer këtu në fund të orarit zyrtar që të shuajë përfundimisht kuriozitetin tuaj.

Dhe vërtet ashtu ndodhi; në orën gjashtë pasdite gorilla la bulevardin dhe u fut në zyrat plot me nëpunës kureshtarë që u ngritën në këmbë pa e fshehur një frikë të pavetëdijshme që e mbuluan sakaq me një gaz të rrejtshëm sikur kinse prisnin të shikonin ndonjë mjeran të mbetur për bukën e gojës. Dora me kthetra e bishës u zgjat lart, zbërtheu me të shpejtë zinxhirin që niste te gryka, mu te molla e adamit dhe përfundonte te gjunjët dhe të gjithë lëshuan një ah, të fortë, rrëqethës, kur panë se prej belluzit të trashë doli Bill Fini, dora vetë.

Nju Jork 2013

Lisbona i ngjan një ëndrrë, ndoshta në Ldimër më shumë, me atë pak mugëtirë, përndritëse të vjen të thuash dhe me atë shi të sinqertë, s'kam parë shi më të sinqertë se këtu.... që të thërret të dalësh me zë prej shkrimtari.

Ndoshta na dukej kështu se po shkonim te Saramago.

Rrugëve me kalldrëm e shkuara është dhe e tanishme, historia këtu frymon ngadalë. Ngjan me të gjithmontën si lumi Tagus përballë.

Aty pranë lartësohet Casa dos Bicos, ngrehina me gurë të ndjeshëm si ato që futen në letërsi.

Mbi rrënojat romake, që duken pas xhamave, janë katër katet e Fondationit José Saramago. Metafora është e qartë: mendimi modern nuk lind në boshllëk, por mbi shtresa kujtese. Jo thjesht muze, por hapësirë e kujtesës, e ndërgjegjes më shumë. Jo tempull, por vend dialogu. Një shtëpi e madhe, ku librat nuk pushojnë së pyeturi.

Në faqe muresh shfaqen botimet e shkrimtarit nobelist nga e gjithë bota. Gjuhë të ndryshme, kultura të ndryshme, por i njëjti shqetësim etik, do të thosha.

Ja, dhe romanet e tij në shqip, që i kam lexuar me përkthimin e bukur të shkrimtarit Nasi Lera.

Ekrane, video, jo thjesht kronikë jete, por dëshmi e një qëndrimi: fytyra e Saramagos ndryshon me vitet, por shikimi mbetet ngulmues. Zëri i tij rikthehet i qetë, i saktë, pothuaj profetik në thjeshtësinë e vet:

"Ne nuk u verbëruam. Ne jemi të verbër. Të verbër që shohin, por nuk shohin."

Romani "Verbëria" nuk është alegori e një katastrofe të largët, por diagnozë e përditshme. Verbëria për Saramagon nuk është mungesë shikimi, por refuzim i përgjegjësisë. Shoqëria sheh vuajtjen, padrejtësinë, dhunën, por zgjedh të mos reagojë. Dhe ky është mëkati modern.

Kujtoj kur Eda ime lexonte këtë libër dhe ia tregonte në mënyrën e saj djalit tonë të vogël, Atjonit, që mezi priste vazhdimin... mami, tregomë...

Ngjitja nëpër shkallët e Fondationit nga njëri kat në tjetrin bëhet një rit përsiatjeje, sikur shkohet nga kapitulli në kapitull. Në çdo kthesë citate dhe zëra. Fjala këtu nuk është dekor, por ndërprerje e duhur, të detyron të ndalosh brenda vetes. Të rikujton se mendimi kërkon guxim.

Ja studioja replikë e Saramagos, ku ishin mbartur skrivania autentike, makina

Mbresa nga takimi me Pilar del Rio, bashkëshorten e Saramagos

HOSE SARAMAGO, muret me libra dhe ulliri para portës...

Nga Visar Zhiti

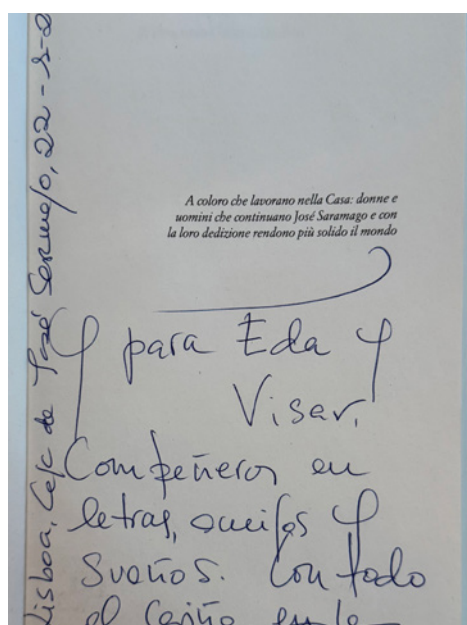
e shkrimit, syzet, stilografi, librat e punës, orenditë që donte dhe muzg, vërtet aty ishte ëndrra.

Në njërën nga anët, e ç'rëndësi ka në cilën mesore të ndodhive, rrezëllin medalioni i Çmimit Nobel, nuk bën zhurmë, qëndron i ftohtë madje, si pa triumf. Si një dëshmi e ftohtë, por dhe kryeneçe se kumti mund të arrijë kulme botërore pa humbur ndershmërinë. Saramago nuk e pa kurrë Nobelin si mbërritje, ca më pak si fund, por si provë se letërsia e vërtetë mund të mbetet dhe e pakëndshme, sepse ajo godet...

TAKIMI ME GRUAN, PILAR DEL RIO.

Njëri nga punonjësit e Fondationit, jam Antonio, na tha, na priu për në katin më të lartë, ku tej dritareve të mëdha dukej lumi oqeanik, ndërsa poshtë, në oborrin e hapur me kalldrëm, bleronte një ulli i vetmuar, dramatik.

Menjëherë u shfaq gruaja spanjolle e Saramagos, Pilar del Río, e qeshur dhe krahëhapur. Na priste. I kishte thënë miku i përbashkët yni, Sebastiano Grasso, poet

dhe gazetar ashtu si dhe Pilar, ndërkohë dhe Presidenti i PEN Clubit Italian, ku unë jam antar. U përqaftua me Edën sikur s'ishte hera e parë që shiheshim, pastaj dhe me mua. E imët me flokët e shkurtëra në ngjyrë hiri e syze të trasha, xhakëtë të zezë e shall të

kaltër me të bardhë, me fund vishnjë, të gjatë e me pala, me të gjitha ngjyrat e një dite të Lisbonës. Eda u ul pranë e saj dhe unë përballë.

E falenderuam për takimin dhe i thamë se Saramago ka lexues të shumtë në Shqipëri dhe e duam shumë. Të gjithë librat e tij dhe në shqip, janë në bibliotekën e Fondationit, na thanë. Gazeta ExLibris në Tiranë po këtë javë, - ç'koincidencë, - kishte një shkrim "Dashuria e José Saramago-s dhe Pilar del Río", të shkruar nga botuesi i gazetës, Bujar Hudhri, ia treguam gazetën në celuar, po ajo e kishte parë, ia kishte dhenë fotografi personal i Saramagos, Joaquim Silv Rodrigues, dikur ai kishte ardhur në Tiranë për një intervistë me Kadarenë. "Sekreti" për të cilin flitet në shkrimin e Bujarit, na i tregoi dhe Pilar: Saramago kishte propozuar për çmimin Nobel Kadarenë, janë takuar në Paris, na tha, edhe në Parlamentin Europian të Shkrimtarëve. Po Kadare kaq vite kandidat, aq sa lexuesit të huaj u dukej se e kishte marrë, pse s'e ka nobelin Kadare, çuditësin dhe kaq lehtësisht Pilar e zhvendos tonin e bisedës nga kanoni te njeriu, flet për Saramagon me një përzemërsi që rrëronte çdo patetikë. Kujtime të vogla, ironi, të qeshura. Saramago i përditshëm, që e dinte se humori është një formë e lartë intelligence morale.

Kujtuam Sebastiano Grasso, takimin e tij me Saramagon në Milano, në foto duket Pilar duke përkëdhelur qenin, Bleikun, që shpesh e shëtiste dhe Atjoni nëpër Milano, ne fjetëm në shtëpinë e Sebastianos, edhe ne kemi qenë, i tha Eda, në të njëjtat dhoma, shtova unë, madje kemi fjetur në të njëjtin shtrat me ju, por në kohë të ndryshme. Pilari qeshi, po, po, shtoi me entuziazëm. Pastaj biseda shkoi te librat dhe te përgjegjësia e shkrimtarit. Folëm për censurën dhe diktaturat, për Frankon, Salazarin dhe Hoxhën, ky i fundit ishte më keq, thashë, njëlloj janë, tha Pilar duke bashkuar gishtat tregues.

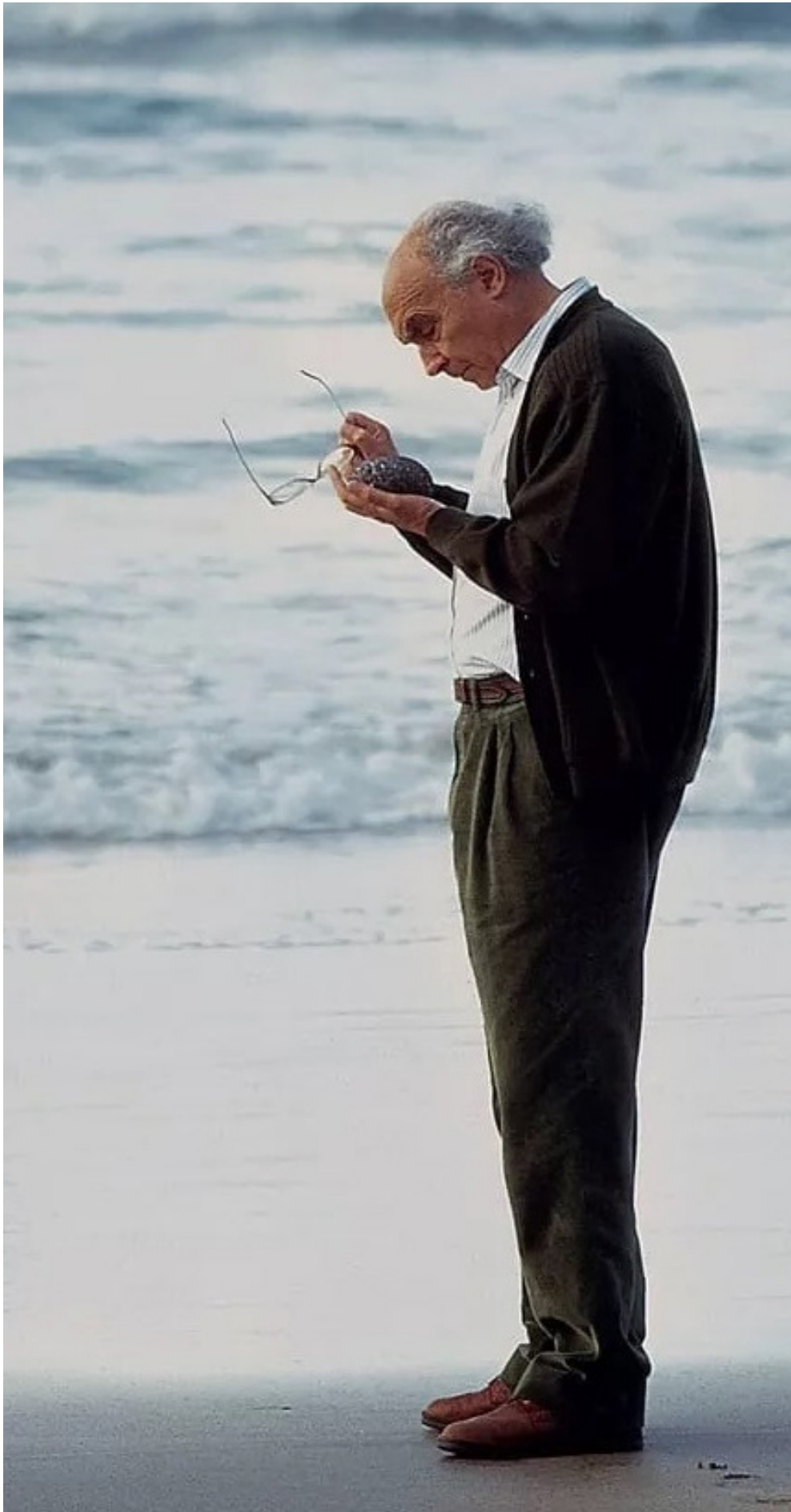
Ne flisnim më shumë italisht, Pilar spanjisht, kur nuk kuptoheshim në ndonjë detaj. Antonio që bënte dhe video, përkthente në anglisht për ne, por kishte diçka që qendronte mbi gjuhët, që s'ishte veç buzëqeshje e gjeste miqësore mirëkuptimi, por vetë kuptimi, edhe dhimbje. Eda i kërkoi një autograf Pilarit mbi librin me poezi të Saramagos, por do ju jap dhe librin tim, tha ajo, botuar nga Feltrineli, "L'intuizione dell'isola. Ditët e José Saramagos në Lanzarote" (Intuita e Ishullit. Ditët e José Saramagos në Lanzarote).

Dora e saj udhëtonte andej-këndeje në faqen e parë të librit.

Unë kisha sjellë për të librin tim të fundit me poezi, të botuar në Itali, "Strade che scorrono dalle mie mani" ("Rrugë që rrjedhin nga duart e mia"). Ajo pati një rebelim gruaje për burgun, të dënohesh për poezi, thirri. Ah, jo, tha, kur pa autografin tim, jo zonjës Pilar, ndreqe, mikes Pilar, dhe unë i vura një vijë fjalës "signora" dhe mbi të shkruajta "amica", por lexoheshin të dyja fjalët, ndoshta është i pari autograf me korrigjim, thashë dhe po qeshnim. Duhet më shumë miqësi mes zonjave dhe zotërinjve të kësaj bote.

Nga dritaret e mëdha, lumi Tagus kishte marrë ngjyrë autografi, po i ngjante një

mendimi të gjerë, të ngadaltë, të pandalshëm. Lisbona me dritë e bënte konkrete idenë se qyteti mund të jetë dhe hapësirë etike. Romani i Saramagos “Vdekja me ndërprerje” imagjinon dhe ndalimin e vdekjes, po mendoja. Mungesa e vdekjes nuk sjell shpëtim, por krizë. Sepse pa kufi, jeta humbet kuptimin e përgjegjësisë. Pa fund, njeriu nuk di më saktë se pse duhet të jetojë. Ky roman nuk flet për vdekjen, por për jetën, për vlerë e saj morale.

ULLIRI I VENDLINDJES

Dolëm si nga një ëndërr. Jashtë, para portës së Fondacionit, Ulliri i sjellë nga Azinhaga, vendlindja e Saramagos. Një pemë fshati, e heshtur, e fortë. Te rrënjët e ullirit ndodhet urna me hirin e José Saramagos, shkruhej dhe mbi pllaka. Dhe Pilari e sheh përditë nga dritarja këtë ulli. Prandaj dhe flokët e saj i ka në ngjyrë hiri. Më shumë se sa në flokë, madje dhe më shumë se te rrënjët e ullirit, ai hi është hedhur mbi libër si mbi zemër.

Jo një varr monumental mermeri. Por tokë. Rrënjë. Në vazhdimësinë e tyre metaforike. Hiri i shkrimtarit ushqen pemën që qndron. Fjala e tij bëhet dhé, jetë, kohë.

Ky akt është ndoshta dhe gjesti filozofik i gjithë trashëgimisë së tij. Sepse Saramago nuk deshi të ngrihej statujë mbi njerëzit, por të qëndronte mes tyre si jetë. Ai nuk deshi pavdekësi korpi, por lëvrin të mendimit. Dhe këtu sikur na rishfaqet thelbi i “Ungjillit sipas Jezu Krishtit”, hyjnorja zbret në tokë, bëhet njerëzore, edhe më shumë akoma, bëhet përgjegjësi. “Njeriu është i vetmi qenie që refuzon të jetë ajo që është.”

Jezu i Saramagos nuk është ikonë, por njeri që dyshon, që vuan nga përgjegjësia, që pyet Zotin. Një figurë që e zhvesh besimin nga bindja e verbër dhe e kthen në ndërgjegje.

Ulliri para portës nuk është simbol, as dekor memorial. Është një ulli, ti po deshe mbill një mendim. Ai është një ftesë për durim dhe dritë, për kujtesë. Qëndron aty për këdo që hyn dhe del, për këdo që ndalon një çast, për këdo që ende beson se letërsia nuk është luks, por kërkesë estetike dhe po aq edhe nevojë morale, formë e etikës.

Vlerësimi që populli portugez i bën Saramagos së tij nuk është ceremonial. Është i heshtur, i përditshëm si një marrëdhënie e gjallë mes shkrimtarit dhe qytetit. Kështu dhe letërsia sikur nuk mbyllet në libra, por vazhdon të jetojë.

Një shkrimtar ka zgjedhur të mbetet tokë.

Për rrëshirën që mbështjell plagët e trungjeve!

Nga Behar Jacaj

Rrjedh aq shumë zymtësi në letërsi sa duket sikur edhe librat, një lloj si drunjët prej nga u prodhuan, vazhdojnë të ushqehen me dioksind karboni. Janë të pafundme frazat që tregojnë që fjalë e mësipërme nuk është thjeshtë një përcëptim. Është bërë klishe e stërpërdorur fraza ku Dostojevsky kërkon një dhimbje në këmbim të një kryevepre. Nikolaj Gogol shkruante se sa më shumë të kujdesemi që një histori ta paraqeshim si të gëzueshme aq më e trishtë bëhet ajo. Coelho i shihte lotët si fjalë që duhen shkruar. Kështu mund të bënin një listë të pambarimtë citimesh që i qasen kësaj ideje.

Zymtësia nuk është aspak një e metë e letërsisë. Këto rradhë nuk janë qortim, aq më pak akuzë. Këto rradhe janë një orvatje modeste për të kuptuar diçka që, sado mistike të duket sërish, burimin e ka brenda nesh, brenda shkrimtarit, brenda natyrës njerëzore. Sugjerimi i përbashkët që më bënin miqtë e mi kur u besoja shkrimet e mia ishte: “shkruaj diçka të gëzueshme”. Natyrisht unë iu binda shtysave të mia të brendëshme, ishin ato që më diktonin çfarë të shkruaja, ndërsa për miqtë dhe për lexuesit shtova nëntitullin “disa tregime të errta” si një paralajmërim për atë që i priste brenda librit. Paçka se ndoshta në mënyrë jo kaq të drejtëpërdrejtë, thujse pjesa më e madhe e librave të botuar në shqip vitet e fundit (dhe jo vetem xhanëm), prezantojnë një farë zymtësie qysh në titull, edhe në rastet kur autorët janë në moshë relativisht të re. Më vjen në mendje Bohumil Hrabal që dikur shkruante: *problemi është se djemtë e rinj mendojnë për vdekjen ndërsa pleqtë mendojnë për vjajza të reja*.

Do të mbusheshin biblioteka të tëra me libra që zymtësinë e përshfaqin që në titull. Veç kësaj, edhe librat që titullin e kanë të zhveshur nga çdo ngjyrim emocional, zymtësinë e ruajnë të fshehur në përmbajtje.

Po si ka mundësi që në faqet e librave zymtësia kullon si rrëshira që veshë palgët e trungjeve?

Një pjesë të përgjigjes duhet ta kërkojnë tek natyra e emocioneve të kundërta, tek humori për shëmbull. Është shumë e vështirë ta shkruash humorin. Zor se gjendet diçka më bajate në letërsi sesa humori i sforcuar. Së fundmi ndesha një autor fort të dëgjuar, të nderuar me shumë çmime, që mendohej të përdorte edhe batutat, edhe anekdotat. Madje në prozën e tij kishte futur edhe grumbullin e shkronjave “hahahha” si një shënjeshtëri që i tregon lexuesit kur është koha për të qeshur, dhe që të jemi i sinqertë, mua më dha të njëjtën bezdi që të jep një cifël kocke që të vjen teksa gjerbë një supë pa shije. Sidoqoftë, veçse i vështirë, ndoshta humori është edhe i panevojshëm të shkruhet. Teknologjia ia ka dhënë luksin secilit që mos të lodhet ta shkruaj fare humorin, por ta vërë në “skenë” direkt, atypëraty. Kjo është edhe arsye që shfaqet e humorit në formën e tyre klasike kanë gjithnjë e më pak audiecë.

Kjo është vetëm një pjesëz e mozaikut (që me gjasë nuk është mozaik fare), sepse nuk bëhet fjalë vetëm për humorin. Triumfi, fjala bie, thujse është bërë eskuziviteti i libra që merren me vetë-rritjen personale. Edhe dashuria, më shumë sesa si serenatë që këndohet në poshtë dritarës, shkuhet si baladë që vajton humbjen e saj.

Në asnjë rast nuk duhet të harrojmë se letërsia, ndryshe nga të gjitha artet e tjera, gatuhet në heshtje dhe në vetmi, konsumohet, po në heshtje dhe në vetmi. Vetmi. Vet mi. Vetja mi. Nuk ka asnjë lidhje mes tyre, por më erdhi në mendje Sabato që, tek Mbi heronjtë dhe varret shkruante: “*E kush e njohu vetën deri në fund dhe nuk ndjeu neveri për të?*”. Nejse. ‘Emocionet e ndritshme’ (nëse mund t’i quajmë kështu) e kanë thujse të pamundur të luzëzojnë në traullin e heshtjes apo të vetmisë. Kjo mund të jetë një pjesë goxha e madhe e tablosë që po kërkojmë të zbardhim.

Nëse shkojmë më tej, na duhet të kujtojmë se shpesh letërsia mundohet të pasqyrojë një grimcë të jetës me tërë kompleksitetin që ajo ka. Thujse të gjitha paradigmat fetare jetën e përkufizojnë si sprove. Shumë filozofë e kanë përmbledhur me fjalën luftë e shumë të tjerë me fjalën dhimbje apo iluzion. Pra, nëse letërsi mudohet të jetë shëmbëlltyrë e jetës, dukshëm për zymtësinë nuk mund të fajësohet pasqyra, por objektet përballë saj.

Një shkak akoma më konkret është koha. Shkrimi i librave zakonisht merr vite, në rastin më të mirë muaj. Është shumë e rrallë një gjendje lumturie të mbajë kaq gjatë, ama, dimë që trishtimit, brengave, traumave u duhet shumë kohë për të ikur (dhe prap, zor se ikin). Ka pengje që nuk u mjafton një jetë për të vdekur. Një ide të përafërt mbron E. Heminguej që tek libri Dëborat e Kilimanxharos, shkruante se *një shkrimtar të madh të bën një fëmijëri e vështirë*.

Për tu kthyer aty ku e nisëm; librat mund të ushqehen me zymtësi, me dioksid karboni, ama ata çlirojnë oksigjen për trurin dhe mënyrën e të menduarit. C. S. Lewis shkruante: “*lexojmë që të kuptojmë që nuk jemi vetëm*”. Kur kuptojmë se nuk jemi vetëm çdo gjë bëhet më njerëzore, demonët brenda nesh paqtohen në një fare feje, pesha e kotsisë lehtësohet disi, dhimbjet topiten dhe humbjet bëhen më të pranueshme. Tek e mbramja, porblemi më i madh i zymtësisë nuk është e folura, por heshtja e saj. Një nga psikologët më të zëshëm, Carl Jung besonte se çdo dhimbje që shtypin dhe mohojmë mund të na e zërë frymë. Çdo dhimbje që njohim dhe pranojmë na rrit, na tjetëron. Dhe ndoshta ky është oksigjeni që çliron letërsia e mirë, forca që ajo ka për t’na miqësuar me errësirën që natyrshën struket në skutat e shpirtit njetëzor.

... Në fund të shek XIX dhe në fillim të shek. XX lëvizja për shkëputje nga Turqia mori një zhvillim të ri, sidomos pas Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, organizatës së parë politike mbarëshqiptare, që nga koha e lavdishme të Skënderbeut. Një pikë referimi për lëvizjen kombëtare shqiptare edhe për zhvillimet kulturore të viteve të mëvonshme.

Në këtë situatë patriotët shqiptarë, një pjesë e madhe anëtarë të shoqërive në emigracion, filluan të ngrinin me forcë nevojën e një alfabeti të njësuar për gjuhën shqipe, si faktor i rëndësishëm i unitetit kombëtar dhe për realizimin e qëllimeve autonomiste në perspektivë. Jo pa të drejtë Dora d'Istria në një letër dërguar De Radës do të shprehej: “Institucionet letrare duke mos mundur të jenë politike duhet të marrin formë letrare dhe të jenë në dukje sa më të padëmshme për turqit”¹. Ishte e qartë se idetë rilindëse të Naim Frashërit që i sheh shqiptarët të bashkuar në fenë e përbashkët të dashurisë për atdheun, të Pashko Vasës që vë shqiptarinë përpara ndjenjave fetare, të Mihal Gramenos që vëllazërinë e kërkon te patriotizma për qëllimin e përbashkët të luftës kundër zaptuesve, të Fishtës që ngre lart ndjenjën kombëtare etj., natyrshëm do të përputheshin në dobinë e shumanshme të një alfabeti të përbashkët për të gjithë shqipfolësit. Koha kishte ardhur: “vivila kërkohen, shkolla hapenë, dhe në tërë vendin rrëfëhet një etje për mësim” shkruanin shqiptarët e Bukureshtit që në vitin 1897². Variantet e ndryshme të alfabeve të deritanishme kishin qenë shprehje e dëshirave për të gjetur paraqitjen sa më të përshtatshme të tingujve të shqipes, për të afruar sistemet e alfabeve të ndryshme në rrugën e një alfabeti të përbashkët. Po si do të ishte ky alfabet?

A. Z. Çajupi nga Misiri “alfabetet origjinale” i quante “egoizëm pa vend”. Propozonte që shqiptarët të kishin një alfabet të vetin, “me shkronjat latine që pajtohen më mirë”³. Po ashtu Aleksandër Xhuvani, që në fillimet e shek XX ishte mësues në Shën Mitër Korone, shprehej se “shqipja duke qenë një gjuhë e veçantë duhej të kish dhe një alfabet të veçantë”, por të mbështetur në alfabetin latin. Në të njëjtin mendim⁴ ishin edhe arbëreshët e Italisë. Fan Noli do të ishte dhe më i prerë kur porosiste nga Bostoni: “Një abece për gjithë shqipëtarët...mjaft abecera është turp ...”⁵. Faik Konica nga Brukseli në revistën e tij “Albania” hapi një rubrikë⁶ me shumë interes për diskutimin e alfabetit të shqipes, ashtu si vihet re edhe nga artikujt me këtë temë në disa nga gazetatat e shqiptarëve jashtë vendit, të shoqërive që përmendëm më lart. Si nga niveli i debateve⁷ të zhvilluara në rubrikën e Konicës në revistën që përmendëm më sipër ashtu edhe prej mënyrës së kualifikuar në trajtimin e çështjeve, parashtrimit të mendimeve, frazës së punuar nga artikujt që shkruante ai vetë, gjuhëtarët e sotëm e kanë vlerësuar lart kontributin e tij. “Tek Faik Konica mund të gjejmë burimet e para të alfabetit të sotëm të shqipes”⁸. Konica ndonëse e kundërshtonte alfabetin e Stambollit, germat e të cilit i quante “të përmbysura” shprehej për një alfabet unik me germa latine, me kusht që të përpunohej nga specialistë të albanologjisë...

Një meritë e veçantë u takon dy shoqërive letrare në Shkodër: “Bashkimi” (1899) themeluar nga abati Preng Doçi dhe Ndoc Nikaj me anëtar Gjergj Fishtë, Luigj Gurakuqin etj. “që u lidh me shkruar gjuhën shqipe...me qëllim hartimin e një alfabeti të vetëm të shqipes...”. Më vonë (1901) u themelua shoqëria “Agimi” nga Ndre Mjeda që punoi “për hartimin e një alfabeti të ri të shqipes”⁹. Kështu për herë të parë po konkretizoheshin përpjekjet për alfabetin e shqipes brenda kufijve të Shqipërisë. Ndonëse me vonesë, e shpjgueshme për kushtet e Shqipërisë së kohës, realizimi i pikësynimeve, sidomos prej shoqërisë “Bashkimi”, “që mundohet burrërisht për gjuhën shqipe me mendimet e saj që dhanë pemë të mira”¹⁰. Botimet e kësaj shoqërie patën jehonë të shpejtë brenda vendit (një abetare, një gramatikë dhe një fjalor me vlerë etj.). Kurse me alfabetin e “Agimit”, (ndonëse u pëlqye nga orientalistët e Kongresit të Hamburgut ku ishte paraqitur në ‘1902), s’pati botime sepse nuk kishte qenë i lehtë në përdorim. Më vonë u bënë përpjekje për të bërë një alfabet të përbashkët nga alfabetet e të dyja shoqërive të Shkodrës por nuk u arrit dot një marrëveshje¹¹...

Më 23 korrik 1908 u shpall Kushtetuta II Osmane si rezultat i lëvizjes së turqve të rinj kundër regjimit autokratik të sulltan Hamitit. Premtimet e bujshme për njohjen e të drejtave dhe lirive të gjithë kombësive të Perandorisë osmane sollën shumë shpresë dhe gëzim. Kishte qenë një gaz i madh që kishte kapur gjithë vendin, nga Veriu në Jug, tregonte Taq Buda. Nëpër kafet e Elbasanit vetëm për Kushtetutën e

xhonturqve flitej, se ç’përfitime do të kishim ne, shqiptarët. Kanë ardhur deri sot kujtimet e tij edhe nga bisedat me Edit Durhamin, nga mbresat e saj si vëzhguese e huaj, kur kjo e ndodhur në Shkodër kish marrë pjesë në kremtimet me rastin e shpalljes së këtij dokumenti të rëndësishëm jo vetëm për Perandorinë Osmane. “Ata (shkodranët - shën. i aut.) ngulën këmbë që të më jepnin armë dhe më morën me vrull. Zbrita përgjatë rrugës kryesore duke shkrepur çdo allti që më dhanë, ndërsa njerëzit duartrokisnin dhe Kryepeshkopi qeshte”¹², kishte treguar ajo...

Ngjarjet në Stamboll i dhanë shkëndijën atmosferës që ziente prej vitesh. Me mundësitë që po fitonte lëvizja kulturore kombëtare ndihej nevoja e një veprimtarie më të gjerë e të organizuar për zgjimin kombëtar. Për të përhapur mësimin e gjuhës amtare në popull, sidomos për tekstet e shkollave dhe botimeve të tjera, rëndësi të veçantë merrnin çështjet që lidheshin me fjalën e shkruar shqipe.

Më 20 gusht 1908 shoqëria letrare “Bashkimi” e Shkodrës botoi një deklaratë¹³ me të cilën u drejtohej “vëllaznvet shqypetarë ... tue i dhanë dorën shoqi-shoqit, që të përmbledhin fuqitë e dame e t’i drejtojnë për një qëllim të vetëm... Për zhvillim e shukurim t’ambles gjuhës s’onë të vjetër” duke bërë të ditur se si kjo shoqëri e ka bërë zgjedhjen e saj për alfabetin latin. Mirëpo ishte e vështirë që xhonturqit të pranonin largimin nga alfabeti arab dhe përdorimin e alfabetit latin për një popullsi me shumicë myslimane! A do të ishte politika panosmane e ndjekur nga turqit e rinj vazhdim i politikës panislamike të ndjekur nga Sulltan Abdylhamidi (1876-1909)? Koha e tregoi se do të ishte e njëjta politikë me të njëjtin synimin që ta mbante Shqipërinë të lidhur pas vetes¹⁴. Në Perandorinë Osmane përdorimi i gjuhës shqipe shihej si

fillesë e shpërbërjes së Perandorisë...

Duke e parë në një plan më të gjerë periudhën e fundshekullit XIX dhe të fillimit të shekullit XX, kur luftërat dhe revolucionet shkatërronin kështjellat e fundit feudale dhe kur formoheshin kombet e sotme, mbrojtja e një të vërtete të tillë si gjuha - tipar themelor i kombit u bë një kërkesë e padiskutueshme, objektive, veçanërisht në kushtet e një Shqipërie të vogël, të pambrojtur e të varfër, të ndarë në tri besime të ndryshme fetare, ku secila fe tentonte të ushtronte ndikimin e vet zotërues. Rilindësit tanë, por edhe cilido intelektual patriot do ta ndjente barrën e detyrës për mbrojtjen e së vërtetës së padyshimtë se nuk është feja, por gjuha që përcakton kombësinë. Historianë të huaj, të djeshëm dhe të sotëm, nisur nga konkluzione të përgjithshme shpesh kanë vënë në dukje se “nacionalizmi në Ballkanin e shek. XIX u konstruktua para së gjithash mbi identitetin gjuhësor dhe fetar”¹⁵. Thëksojmë se për rrethanat e veçanta historike të Shqipërisë, ka qenë gjuha në radhë të parë ajo që duhej të konstruktonte identitetin kombëtar.

Rreth kësaj ideje shtjellohen mendimet e Dhimitër Budës të shprehura në një letër që ai u drejtohte shqiptarëve të Selanikut më 27 gusht 1908 në gazetën “Alithja” (“E vërteta”). Gazetë që e botonin shqiptarët e qytetit verior grek, shtypin e së cilës ai e ndiqte rregullisht. I nisur nga dëshira për t’u shpjeguar atyre se ideja për ta shkruar shqipen me shkronja të alfabetit grek, ashtu si dhe për orientimin që u jepej myslimanëve të përdornin alfabetin turko-arab, apo katolikëve-italishten etj. është një praktikë përçarëse, një prirje që s’i shërben aspak të ashtuquajturit vëllazërim të pretenduar. Aq më tepër, kur është më se e qartë se s’mund të përfytyrohet zhvillimi i një kombi pa gjuhën e tij amtare. Një gjuhë si shqipja, që prej shumë vitesh përpara është shkruar me alfabetin latin. Alfabet që është veshje e gjuhëve të Evropës së cilës shqipja i përket, “në mos stërgjyshja e tyre”¹⁶.

15 Maria Todorova: “Ballkani i imagjinuar” fq. 262, Shtëpia e librit dhe e komunikimit, Tiranë 2006.

16 Ide që e kanë pasur disa rilindës se shqipja vjen nga pellazgjishtja,

1 Nga letra nr. 9 e korrespondencës së Dora d'Istrias me De Radën, paraqitur dhe përkthyer nga Aurel Plasari në gaz. “Ex libris”, Viti 2021.

2 Gazeta “Shqipëria”, nr. 27, Bukuresht, 8 nëntor 1897.

3 Fletorja “Shqipëria”, 31 gusht 1898, nr. 49.

4 Sipas vendimeve të Kongresit I gjuhësor të arbëreshëve (1-3 tetor 1895).

5 Kombi I, 5, 29.9. 1906.

6 Diskutimet u zhvilluan në “Albania” I, 7, 10; II 6; IV 1,4,6; V, 3; VI, 8; VIII, 12 etj (viti 1905) dhe u mbyllën në vitin 1906.

7 Këtu duhet marrë para sysh edhe ndihma e disa albanologëve të huaj në lidhje me çështjen e diskutimit të alfabetit të shqipes, pasqyruar në revistën e F. Konicës.

8 Mahir Domi, Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit, T. 1972, fq.40.

9 Jup Kastrati: “Ndre Mjeda lëvruar i gjuhës shqipe”, Shkodra 1961, nr.1.

10 Faik Konica: “Albania”, nr. 2, fq 20, viti 1903.

11 Tomor Osmani: “Udha e shkronjave shqipe” fq. 602. T. 2008.

Më poshtë po japim letrën e plotë të përkthyer nga origjinali, me ortografinë e sotme, shkruar disa muaj përpara se të mbahej Kongresi i Manastirit:

“Elbasan më 27 gusht 1908

I nderuar zoti I. Kukura, drejtor i gazetës “E vërteta”

Selanik¹⁷

Si lexues i rregullt i gazetës suaj të respektuar, lexova në numrin e datës 19 të pesëmbëdhjetëditëshit të dytë, mocionin e të ashtuquajturve shqiptarë ortodoksë të Selanikut dhe të fshatrave përreth. Kini mirësinë, ju lutem, për hir të së vërtetës, që t'i botoni këto rreshta:

Le të jemi të sinqertë dhe të mos merremi me sofizma. Le të përgëzojmë oficerët trima të ushtrisë otomane dhe komitetin “Bashkim e përparim”¹⁸ jo me gjobë, por me vepra, sepse edhe mendja më e zakonshme nuk mund të kuptojë se si ka mundësi që të arrihet vëllazërim, zhvillim shoqëror dhe përparim në një komb pa gjuhën e tij kombëtare.

Ndërsa miqtë “shqiptarë ortodoksë” të Selanikut duke propozuar që ortodoksët shqiptarë të vazhdojnë të arsimohen në gjuhën greke të ndritshme, ndërsa ata mohamedanë në gjuhën e bukur arabishte dhe në gjuhën turke, le të shtojmë dhe katolikët e harruar, të cilët sipas pikëpamjes së tyre duhet të arsimohen në gjuhën e mahnitshme të Dantes ose (sinqerisht nuk di se ç’epitet tjetër të përdor) në gjuhën e Gëtes, kërkojnë, as më shumë e as më pak, të vënë në kopac kokën e punonjësve të lirisë, të drejtësisë, të bashkimit e të përparimit dhe për të njëjtat shkaqe edhe mbrojtësit e gjuhës shqipe i akuzojnë ashtu si edhe atdhetarët shqiptarë. Nuk e kam fjalën këtu për albanistët, sepse albanistë quhen ata që s’janë shqiptarë, por mbajnë qëndrim dashamirës ndaj tyre, d.m.th. për arsye propagandistike.

Turp ortodoksë shqiptarë të Selanikut! U vaditët aq shumë me helmin e propagandës së huaj, sa harroni se jeni shqiptarë dhe si pasojë keni humbur rendin logjik të të menduarit duke rënë vazhdimisht në kontradiktë me veten tuaj. Ju propozoni seriozisht “se të bashkuar të gjithë shqiptarët duhet të bashkëpunojmë për zhvillimin moral dhe mirëqenien materiale të Atdheut tonë të përbashkët duke mbështetur në çdo sakrificë regjimin liberal që u vendos”. Dhe si, në emër të Zotit, do të arrihet vëllazërimi dhe përparimi moral e material i atdheut të përbashkët dhe mbështetja me çdo sakrificë pa shkolla kombëtare të përbashkëta, ku të përzihen mohamedanë, ortodoksë dhe katolikë pa dallim feje si shqiptarë të vërtetë e të një gjaku, pa e mësuar në praktikë gjuhën e tyre të ëmbël, vëllazërimin e barazinë? Dhe si ka mundësi të zhvillohet një komb vetëm me anën e gjuhëve të huaja? Po edhe në gjuhë të huaja përsëri me gishta do të numërohen ata të cilët do të kenë fatin për një arsimim të lartë. Por me një dallëndyshe nuk vjen behari.

Dhe shumica? Mjerë ata për mundimet e tyre! Sepse pas katër vitesh mësimi në shkollën fillore nuk do të kenë nxënë sadopak as turkishten, as greqishten, as italishten dhe gjermanishten. Ndërsa e kundërta do të ndodhë me fëmijët e quajtur shqiptarë, që pas një studimi trevjeçar ose katërvjeçar në shkollën e tyre kombëtare do të dalin në fushën e jetës të përgatitur si bujq, punëtorë, nëpunës, tregtarë ose në zanate të përafërta. Ata do të jenë në gjendje të vazhdojnë më tej studimin individual duke i mbajtur vetë librat e dyqanit, duke lexuar e kuptuar gazetat e librat e dobishëm që do të botohen në një gjuhë që e kuptojnë mirë, jo si disa që i kemi parë me sytë tanë, që kanë mbaruar gjimnaze greke dhe nuk i kuptojnë gazetat në gjuhën greke. Pastaj si mendoni ju se do të vëllazërohemi ne shqiptarët pa hedhur poshtë dallimet fetare e shoqërore si dhe fanatizmin e paditurinë e trashë në të cilën lundrojmë për shkak të arsimimit tonë të derisotëm edhe në otomanishten edhe në greqishten, italishten dhe gjermanishten, nëse nuk do të kemi fatin të kemi edhe një arsim patriotik tonin? Dhe sigurisht kjo tjetër “gjuhë” për muhamedanët që arsimohen në gjuhën otomane me të vërtetë e bukur dhe e domosdoshme si gjuhë zyrtare e shtetit, por që nuk ka mundësi, për shkaqet e përmendura më lart, të bëhet pronë e shumicës së botës shqiptare, tjetër për ortodoksët që arsimohen në gjuhën greke, e cila vërtet është e ndritshme dhe e hyjnizuar prej poetëve dhe arkeologëve, por nga ana tjetër është krejt e papërshtatshme për qytetërimin dhe përparimin e një kombi të huaj. Shembull le të jetë vetë Greqia, e cila duke u arsimuar me gjuhë sllave, (sepse gjuha sllave është me të vërtetë e huaj për fëmijët grekë) qëndron prapa nga ana arsimore në lidhje me kombet e tjera, në të cilat gjuha shkollore është ajo e pastër amëtarja. E njëjta gjë duhet pohuar edhe për arsimin e katolikëve me italishten dhe me gjermanishten. Vërtet i bukur ky edukim dhe zhvillim unik kombëtar vëllazërimi e barazie me ortodoksë që e kanë drejtuar shikimin e tyre nga Athina, me katolikë të drejtuar nga Roma e Vjena dhe me myslimanë të paaftë (për shkak

burim i disa gjuhëve evropiane.

17 Letra është gjetur në një arkiv privat në Athinë nga një bashkëkombës, Kristo Zharkalli dhe i është dërguar djalit të Taqit, Aleks Budës, me porosinë që të mos botohet para një date të caktuar, amanet që Aleks i respektoi. Nuk dimë nëse letra është botuar në atë kohë, sepse siç thotë dërguesi “nuk kemi mundur të gjejmë kopjen në fjalë të gazetës *Alithja*”. Letra e Dhimitër Budës e shkruar në gjuhën greke dhe është përkthyer nga z. Filip Liço.

18 Komitet i fshehtë i krijuar nga turqit e rinj në kuadrin e reformave për forcimin e Perandorisë Turke.

të paditurisë së trashë, në të cilin lundrojnë pa një edukim kombëtar) për të përballuar me sukses intrigat politike të kristianëve, për të mbrojtur mëmëdheun e dashur.

Me të vërtetë vëllazërim i shkëlqyer me prirje për një ndarje e shpërbërje të paevitueshme! Për Zeusin, barazi e lumtur dhe përpjekje për ruajtjen e regjimit liberal pas përpjekjeve kriminale jo për heqjen e dallimeve shoqërore e fetare, por për lindjen e prirjeve dhe synimeve politike në drejtime të kundërta!

Pretendoni, se ne “ortodoksët shqiptarë, të arsimuar prej shekujsh në gjuhën greke duhet të na preokupojë çështja gjuhësore shqiptare dhe se ne mundemi me kompetencë të gjykojmë nëse “shkipja” e shkruar jashtë me alfabetin latin prej pak shqiptarëve përputhet filologjikisht me përparimin dhe edukimin e fisit tonë dhe se me anën e një gjuhe të tillë ka mundësi të mishërohen idealet tona edhe në kishë edhe në shkollë”. E para asnjë nuk ju njeh ju si përfaqësues të ortodoksëve shqiptarë. Pastaj shumë vonë u zgjuat zotërinj përfaqësues të ortodoksëve shqiptarë. Gjuha shqipe me alfabetin latin nuk shkruhet nga dje dhe sot, por më shumë se dyzet vjet përpara. Dhe përse, ju lutem, ju ngacmon nervat alfabeti latin? Sepse shumë mirë dhe e gjallë shprehet nëpërmjet tij shqiptimi i gjuhës, apo mos vallë nuk i përshtatet veshja evropiane, ndërsa është pjesë e pashkëputur e krijimtarisë së madhe të kombësive latine, që të mos pretendojmë më shumë se është stërgjyshja e tyre? Pastaj përse këta të vetëquajturit përfaqësues të ortodoksëve shqiptarë dhe nxitësit e tyre, të cilët kërkojnë “idealet në kishë dhe në shkollë” nuk u bënë imitues të Fotëve dhe paraardhësve sipas shembullit të Metodëve dhe të Cirilëve, përse nuk deshin në bazë të frymës së Ungjillit me anën e një edukimi kombëtar të formonin shqiptarët kristianë ortodoksë të vërtetë, por i lanë pa edukim kombëtar, pa arsim duke u bërë lodër e invadorëve që prej kohërave të kaluara e gjer më sot? Këta le të japin llogari përpara Perëndisë, duke u kujdesur që para së gjithash të mbushin sa më plot qeset e tyre. Por le të lëmë atë epokë aq të largët dhe të vijnë në kohën tonë. Përse nuk u kujdesën për anën mendore që e kishin për detyrë; ata që ishin në Patriarkanat të përkthenin Ungjillin dhe librat kishtare bile edhe me shkronja greke, ndoshta duke iu përgjigjur në “idealet e kishës dhe të shkollës”, por në vend të tyre hidhnin, para tri dekadave, siç bënte Zeusi që grumbullonte retë dhe me potere lëshonte vetëtimat, nga lartësia e thronit të Fotëve dhe Krisostomëve, mallkime dhe çkishërimë kundër edukimit kombëtar shqiptar në kundërshtim me frymën e Ungjillit dhe të dispozitave apostolike që imponojnë edukimin kombëtar (shih veprat e Apostujve paragrafët 7, 8, 9, 10 dhe letrat e Pavlit drejtuar Korinthëve A’, kap.14, paragrafët 5, 48). Mos vallë ato që thuhën në Ungjill janë të rreme? Presim përgënjeshttrimin zyrtar të fragmenteve evangjeliqe që përmendëm, nga ana e Patrikanave, me qëllim që të rregullojmë edhe ne qëndrimin tonë në përshtatje me dëshirat e ortodoksëve shqiptarë të Selanikut.

Këto në vija të përgjithshme. Për sa u përket problemeve gjuhësore më thellë këto po ua lëmë specialistëve dhe gjuhëtarëve, prej të cilëve nuk kemi mungesë edhe në shtyllat e gazetave shqiptare ku do të ketë një fushë të gjerë për të zilepsur albanologët.

Dhe duke përfunduar këshillojmë ortodoksët shqiptarë të Selanikut, e para, që të mos flasin për çështjen shqiptare në emër të ortodoksëve shqiptarë.

E dyta, nëse dëshirojnë të jenë dhe të quhen grekë, asnjë urrejtje. Tradhëtarët dhe ata për të cilët u bë tradhëtia janë gjithnjë të urreyer.

Le t'i lëmë të tjerët të qetë dhe mos e derdhni helmin neveritës kundër atdheut të çmuar shqiptar, duke kultivuar ndarjen e përçarjen midis vëllzërve të një gjaku dhe për mbulimin e prapamendimeve politike, duke shpifur pranë Komitetit për “Bashkim e përparim” për elementin vëlla mysliman, i cili përbën dhe shumicën, me të cilin, të jeni më shumë se të sigurt se, edhe kristianët e ortodoksët anë e mbanë Shqipërisë janë të lidhur në mënyrë të pazgjidhshme; por për veprime të këtilla që janë në kundërshtim me parimet e regjimit liberal të drejtësisë, të vëllazërimit e të barazisë, për të cilat aq trimërisht luftuan, duke përçmuar gradë e mirëqenie trimat e vërtetë të ushtrisë së nderuar otomane, oficerët dhe komiteti “Bashkim e përparim”, le të jetë pra Perëndia që të gjitha i vështron.

Duke ju falënderuar paraprakisht, zoti drejtor, për mikpritjen e gazetës suaj shumë të nderuar, përfundoj me konsiderata të larta.

I juaji

Dhimitër A. Buda”

...Turqit e rinj pas ardhjes në pushtet kishin krijuar përshtypjen e një lirie që shqiptarët, si vend i Perandorisë Osmane, e kishin ëndërruar. Veprimtarët e lëvizjes patriotike, shtypi ynë i kohës menjëherë e mbështetën politikën e turqve të rinj, që po u jepte shumë shpresa. Nga ana tjetër edhe turqit e rinj e vazhduan për një farë kohe politikën e tyre të fillimit për disa shkaqe: prej rolit të madh që luajtën shqiptarët në revolucionin xhonturk por dhe se pozitat e tyre fillestare s’ishin aq të forta, edhe për të larguar lëvizjen kombëtare shqiptare nga rruga e luftës së armatosur¹⁹.

Në këto rrethana në fund të korrikut të vitit 1908 u themelua nga patriotët shqiptarë klubi “Bashkimi” në Manastir.

Me mundësitë e fituara në këtë situatë, nga çdo anë kërkohej bashkimi. Ky ishte dhe pikësynim i Klubit “Bashkimi” të porsaformuar në Manastir . Me qëllimin që të nisnin me “të parin shkëmp që duhej kapërcyer, atë të shkronjave”²⁰. Klubi i Manastirit ishte ai që mori iniciativën konkrete për thirrjen e një Kongresi, një mbledhjeje të përgjithshme me përfaqësues të të gjitha klubeve, shoqërive, brenda dhe jashtë atdheut, drejtorëve të gazetave, letrarëve, mësuesve të shqipes, veprimtarëve të lëvizjes kombëtare etj. Me qëllim “... për t’i dhënë një funt çështjes së Abecesë... Të punojmë për mbrothësin’ dhe lumturin’ e kombit tonë jo me barut dhe me armë, po me kartë dhe pendë, andaj kjo çështje e Abecesë lipset të jetë fillimi...”, siç kumtohej në ftesën²¹ e nënshkruar nga Fehim Zavalani në emër të Pleqësisë së Klubit “Bashkim” të Manastirit, ku dukej qartë se si qëllim kryesor ishte zgjidhja e çështjes së alfabetit, por jo vetëm kjo.

Në shtator po të 1908-ës u formua klubi “Bashkimi” i Elbasanit dhe shumë klube të tjerë që filluan të krijohen më vonë njëri pas tjetrit në qytetet kryesore të Shqipërisë. “Në Elbasan u çel klubi shqip me kryetar Refik Efendi Myftiu, nënkryetar Taqi Anastas Efendi, pesë këshillonjës zotërinjtë Qamil Be, Muç Shqiptari, Pavli Papadhopulli, Beqir Plangarica, Kamber Efendiu. Shkronjës zoti Simon Shuteriqi, nënshkronjës Z. Ahmet Dakli, arkëtar N. Haxhi Ademi me synimin dhe qëllimin: përhapja e diturisë në gjuhën e vet.”²²

Pas rreth dy javësh klubi “Bashkimi” i Elbasanit i sapo inauguruar, i dërgon një përgjigje të gjatë klubit të Manastirit, ku pasi shfaqet kënaqësia për çeljen e klubit të atjeshëm, shprehen dhe mendimet për çështje që lidheshin me Kongresin. ²³

Klubi i Manastirit, si qendra e një federate që mbante lidhje me të gjitha klubet e vilajeteve me popullsi shqiptare, bëri një përgatitje të jashtëzakonshme organizative. Nga ana tjetër edhe klubet e porsaformuar i përgjigjeshin me devotshmëri, sepse më në fund kishte ardhur dita e shumëpritur. Klubi “Bashkimi” i Elbasanit, brenda 3 ditësh, me pjesëmarrje të gjerë të anëtarëve të klubit bëri votimin për zgjedhjen e delegatëve dhe i ktheu përgjigje Manastirit. Me votim të përgjithshëm “u përzgjedhën për cilësitë atdhetare dhe intelektuale të mirënjohura: Taqi Anastas Buda, Simon Shuteriqi ene Kamer Efendi Sejdini, Ysbash i avxhi taborit²⁴...” Nga shkruesëtorja e klubit “Bashkimi”

Shkrojtësi Simon Shuteriqi

“Në Elbasan, më 19 të vjeshtës dytë 1908”²⁵...

Vijon në numrin e radhës

19 AQSH F: Klubi “Bashkimi” i Manastirit, D. 7, fl. 291. D. 9, fl. 1.

20 Gazeta “Kombi” e Bostonit, 28.VIII.1908.

21 Ftesa është e dt. 21. IX. 1908 me numërimin sipas stilit të ri, (shih: “Alfabeti i gjuhës shqipe, Kongresi i Manastirit”, fq 316, 317, 318, Tiranë 1972.

22 Gazeta “Liria”, Selanik, dt. 4 tetor 1908 si dhe në veprën “Aqif Pasha - Përmbledhje dokumentesh (1844 - 1926), dok. nr. 16, fq. 54.

23 AQSH, Fondi: Klubi shqiptar “Bashkimi” në Manastir, Dosja nr. 5.

24 Kapiten i batalionit gjuajtës.

25 AQSH, Fondi: Klubi shqiptar “Bashkimi” në Manastir. Dosja nr. 5.

Balancim i pandërprerë

Ismail Kadare jetoi pothuajse gjithë jetën e tij të rritur brenda regjimit komunist shqiptar, pa qenë as kundërshtar i hapur i tij, as shkrimtar plotësisht besnik ndaj pushtetit. Ndërkohë, Kadare e perceptonte pushtetin në vend si regjimin totalitar më të ashpër të Evropës së gjysmës së dytë të shekullit XX. Megjithatë, shkrimtari arriti të krijojë vepra që preknin çështje thelbësore për popullin shqiptar. Shumica e librave të tij u botuan në atdhe dhe pikërisht kjo më vonë u bë bazë për akuza për konformizëm.

Në fakt, marrëdhëniet e Kadaresë me pushtetin u ndërtuan si një varg lejimesh dhe ndalimesh. Që në tekstet e hershme ai ngjalli dyshime: tregimi **“Ditë kafenesh”** (1962) dhe novela **“Përbindëshi”** (1965) u ndaluan nga censura menjëherë pas botimit. Këto ndalime i forcan reputacionin si autor i prirur ndaj “dekadencës” dhe shkeljes së kanoneve socialiste.

Tensioni u rrit veçanërisht pas suksesit ndërkombëtar të romanit **“Gjenerali i ushtrisë së vdekur”** (1963). Botimi francez i vitit 1970 u bë një pikë kthese: policia sekrete shqiptare regjistroi pakënaqësinë e rretheve partiake, duke deklaruar se “ky roman është botuar nga borgjezia dhe kjo është e papranueshme”. Në raportin e shërbimit të sigurimit të shtetit përmendej një formulim edhe më i ashpër: kundërshtarët e Kadaresë në aparatin shtetëror e quanin atë “agjent të Perëndimit”, çka në kushtet e Shqipërisë nën sundimin e Enver Hoxhës konsiderohej një nga akuzat më të rrezikshme.

Ndërkohë, brenda vendit statusi i shkrimtarit mbetej i dyfishtë. Shtypi zyrtar e quante atë “hero të letërsisë së re shqiptare” dhe theksonte se krijimtaria e tij “prek shumë probleme që shqetësojnë shoqërinë shqiptare”. Ndërkohësisht, një sërë veprash ose anashkaloheshin në heshtje, ose i nënshtroheshin redaktimit ideologjik. Episodi kyç u bë historia me poezinë **“Pashallarët e kuq”** në vitin 1975. Pas përpjekjes për botim shpërtheu një skandal i madh: numri i gazetës u asgjësua, vetë autori u nënshtroa kritikës së ashpër dhe u privua nga e drejta për të botuar. Në këtë periudhë Kadareja mezi i shpëtoi burgimit dhe u dërgua në punë të detyruara në një zonë të largët të Shqipërisë qendrore.

Edhe tekstet që formalisht përputheshin me vijën zyrtare, Kadareja i përdorte si mjet vetëruajtjeje. Romani **“Dimri i madh”** (1973), i kushtuar prishjes me Bashkimin Sovjetik, kishte një domethënie pragmatike. Shkrimtari llogariste se diktatori nuk do të vriste një njeri — një shkrimtar të njohur — që e kishte lavdëruar. Vetë Kadareja shpjegonte më vonë se qëllimisht i kishte dhënë Enver Hoxhës tipare humanizmi dhe demokratizmi, duke shpresuar në një “ndikim të kundërt” të figurës letrare mbi prototipin real.

Në fillim të viteve 1980 tensioni arriti kulmin. Romani **“Pallati i ëndrrave”** (1981) u perceptua si një tekst antitotalitar dhe u vlerësua nga autoritetet si antikomunist, pas së cilës u ndalua, ndonëse para ndalimit ishin shitur rreth 20 mijë kopje. Autoritetet hoqën dorë nga represioni i menjëhershëm për shkak të famës së autorit jashtë vendit dhe frikës nga “reagimi ndërkombëtar”.

Në kohën e shkrimit të **“Vajzës së Agamemnonit”** (1985), veprimi i së cilës vendoset nga autori në vitet 1970, Kadareja tashmë kishte përjetuar ndalime, fushata publike, punë të detyruara dhe mbikëqyrje të vazhdueshme. Pozicioni i tij brenda regjimit përcaktohej nga një balancim i pandërprerë mes njohjes dhe kërcënimit.

Mes Shqipërisë dhe Francës

Emigrimi i Ismail Kadaresë në Francë u bë vazhdim i drejtpërdrejtë i krizës së besimit mes shkrimtarit dhe udhëheqjes komuniste shqiptare në fund të viteve 1980. Pas vdekjes së Enver Hoxhës në vitin 1985 dhe ardhjes në pushtet të Ramiz Alisë, në vend filloi një proces liberalizimi i regjimit. Megjithatë, Kadareja u zhgënjye nga ritmet e ngadalta të ndryshimeve dhe humbi besimin në gatishmërinë dhe aftësinë e udhëheqjes komuniste shqiptare për të realizuar një çmontim real të diktaturës.

Vendimi për t’u larguar u mor në sfondin e ngjarjeve të vitit 1989 në Evropën Lindore. Autoritetet shqiptare u trembën nga revolucionin në Rumani, pas së cilës në vitin 1990 ndërmorën lehtësime serioze në fushën ekonomike dhe politike. Për Kadarenë këto masa rezultuan të pamjaftueshme. Në tetor të vitit 1990 ai kërkoi azil politik në Francë.

Kadareja e kritikoi publikisht qeverinë shqiptare, bëri thirrje për demokratizimin e Shqipërisë së izoluar — vendit të fundit komunist në Evropë — dhe si pasojë u përball me zemërimin e autoriteteve dhe me kërcënime nga ana e policisë sekrete Sigurimi. Shkrimtari ishte i bindur se “më shumë se çdo veprim që [ai] mund të ndërmernte në Shqipëri, arratisja [e tij] do ta ndihmonte demokratizimin e vendit [të tij]”.

Reagimi i strukturave zyrtare ishte i menjëhershëm. Agjencia shtetërore e informacionit e Shqipërisë publikoi një deklaratë, duke e quajtur ngjarjen “një akt të shëmtuar” dhe duke e akuzuar shkrimtarin se “e ka vënë veten në shërbim të armiqve të Shqipërisë”. Ndërkohë, një pjesë e inteligjencës shqiptare, duke u ekspozuar ndaj rrezikut serioz personal, e mbështeti publikisht Kadarenë. Konkretisht, kryetari i Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë, Dritëro Agolli, deklaroi: “Unë vazhdoj të kem një respekt të madh për krijimtarinë e tij”.

Është domethënëse se edhe pas marrjes së azilit politik nga Kadareja, librat e tij në Shqipëri nuk u ndaluan plotësisht dhe ai mbeti një autor i dashur dhe i vlerësuar. Në Perëndim ai konsiderohej një figurë kombëtare, e krahasueshme për nga popullariteti me Mark Tuejnin në Shtetet e Bashkuara. Një gazetar i *The New York Times* pohonte se “vështirë se mund të gjendet një shtëpi shqiptare pa një libër të Kadaresë”.

Vetë emigrimi rezultoi relativisht i shkurtër për sa i përket statusit të tij formal. Ndryshimet e shpejta politike në Shqipëri në fund të vitit 1990 dhe në fillim të vitit 1991, të cilat çuan në vendosjen e sistemit shumëpartiak, e kufizuan periudhën e emigrimit të vërtetë të Kadaresë. Më pas ai filloi të jetojë si në Francë, ashtu edhe në Shqipëri. Megjithatë, pikërisht periudha franceze doli vendimtare për botimin e teksteve që më parë ishin të pamundura brenda vendit. Duke filluar nga viti 1991, Kadareja botoi vepra që nuk mund të shihnin dritën e botimit më herët për arsye politike,

SHTYPI RUS PËR 90-VJETORIN E KADARESË

Ismail Kadare — Mark Tueini shqiptar

Nga Ekaterina Petrova

Këtë javë, më 28 janar, u shënua 90-vjetori i lindjes së Ismail Kadaresë — shkrimtarit shqiptar që e nxori letërsinë e vendit të tij në kontekstin botëror dhe që për dekada me radhë mbeti një nga figurat kyçe të prozës evropiane të shekujve XX–XXI. Librat e tij u lexuan si tekste universale mbi pushtetin, frikën dhe kujtesën, por u krijuan brenda realiteteve të Shqipërisë komuniste. Kritikja letrare e “Realnoe Vremja”, Ekaterina Petrova, flet për diptikun e Ismail Kadaresë “Vajza e Agamemnonit” dhe “Pasardhësi”, si edhe për arsyen pse ky diptik konsiderohet një nga deklaratat më të ashpra mbi “dhunën mendore dhe shpirtërore të individit nga shteti totalitar”.

përfshirë romanet **“Hija”** dhe **“Vajza e Agamemnonit”**, të cilat ai i kishte nxjerrë jashtë vendit që në vitin 1986.

Pas marrjes së azilit, Kadareja vazhdoi të shkruajë dhe mërgimi i tij parizian doli të ishte jashtëzakonisht pjellor, duke i mundësuar të punonte si në gjuhën shqipe, ashtu edhe në frëngjisht. Qysh në vitin 1992 u botua romani **“Piramida”**, ndërsa në vitin 1994 shkrimtari nisi punën për botimin e parë dygjuhësh të veprës së tij me shtëpinë botuese *Fayard*. Kjo periudhë ia konsolidoi Francës statusin jo vetëm si vend i azilit politik, por edhe si platforma kryesore letrare e Kadaresë në epokën postkomuniste.

“Dhunimi i personalitetit nga shteti totalitar”

Romani **“Vajza e Agamemnonit”** u shkrua në mesin e viteve 1980, në vitet e fundit të totalitarizmit në Shqipëri. Ai përbënte një kritikë të drejtpërdrejtë të regjimit represiv shqiptar. Teksti nuk mund të botohej brenda vendit: dorëshkrimi u nxor fshehurazi jashtë Shqipërisë me ndihmën e botuesit francez Klod Dyran dhe pa dritën e botimit vetëm në vitin 2003. Sipas konceptimit të Kadaresë, ky roman duhej të shfaqej vetëm së bashku me vazhdimin — **“Pasardhësi”**.

Ky roman i shkurtër bënte pjesë në tre tekstet që Kadareja arriti t’i nxirrte fshehurazi nga Shqipëria pak kohë pas vdekjes së Enver Hoxhës. Faqet e para u maskuan si përkthime në shqip të veprave të Zigfrid Lencit, pas së cilës Klod Dyran udhëtoi në Tiranë dhe nxori pjesët e mbetura. Dorëshkrimet vetë botuesi i depozitoi në një kasafortë bankare të *Banque de la Cité* në Paris. Përkthimi në frëngjisht u realizua nga violinisti Tedi Papavrami mbi bazën e dorëshkrimeve origjinale, të paredaktuara, dhe botimi i parë doli në Francë në vitin 2003, tashmë pasi Kadareja kishte shkruar vazhdimin — romanin **“Pasardhësi”**.

Ngjarjet e **“Vajzës së Agamemnonit”** zhvillohen në Tiranë, ditën e paradës së 1 Majit. Rrëfimi bëhet në vetën e parë nga një gazetar televiziv pa emër, i cili papritur merr një ftesë për të dalë në tribunën e partisë. Kjo është para e përvitshme e 1 Majit, pothuajse tërësisht e përqendruar në lavdërimin e udhëheqësit të vendit. Pikërisht në këtë moment, e dashura e tij Suzana i jep fund marrëdhënies, duke e justifikuar vendimin me faktin se i ati — i emëruar si pasardhës i udhëheqësit suprem — nuk mund t’i lejojë së bijës lidhje me një njeri të papërshtatshëm. Meqë i zgjedhuri

i vajzës është një liberal i zjarrtë, i cili mban qëndrime të ashpra kritike ndaj regjimit (edhe pse vetëm në rreth privat) dhe që së fundmi ka kaluar një spastrim në televizion, si pasojë e të cilit dy kolegë të tij u ulën në detyrë, lidhja bëhet e papranueshme.

Formalisht, subjekti kufizohet në një ditë të vetme, por struktura e tekstit përbëhet nga një monolog i brendshëm që shoqëron rrugëtimin e heroit drejt stadiumit. Ai është një lloj përmbledhjeje shënimesh mbi shkatërrimin njerëzor — një ferr i vogël, në të cilin rrëfimtari ndesh një nga një viktimat e regjimit. Midis tyre janë: një fqinj, karriera shkencore e të cilit mori fund pasi gjoja kishte qeshur me zë të lartë ditën e vdekjes së Stalinit; një regjisor teatri, i internuar në provincë për një shfaqje me tridhjetë e dy gabime ideologjike; si dhe një figurë me inicialet T.D., e cila kishte mbijetuar disa spastrimet. Ky i fundit krahasohet me personazhin e një parabole shqiptare për njeriun që ha mishin e vet, ndërsa shqiponja e nxirrte nga ferri.

Nyja qendrore kuptimore e romanit është krahasimi i fatit të Suzanës me mitin e Ifigjenisë. Vetë titulli e lidh Pasardhësin me Agamemnonin, Suzanën me Ifigjeninë dhe flijimin e saj me flijimin e vajzës së Agamemnonit. Në tekst kjo paralele shprehet drejtpërdrejt:

“Nuk e kisha menduar kurrresi që ngjashmëria e beftë midis Suzanës dhe Ifigjenisë, një nga ato shkrepitma të shpejta, flakëruese e kalimtare, nga të cilat truri njerëzor përshkohet mijëra herë në ditë, do të rritej në mendjen time, gjer në njëjtësim të plotë. Njëjtësimi ishte i tillë, saqë sikur të dëgjoja diku në radio, TV apo teatër, fraza të tilla, si ‘Suzana, vajza e Agamemnonit etj., etj.’, do të më dukej kjo më se e natyrshme.”

Si burim kyç për reflektimet e heroit, disa herë shfaqet libri i Robert Grejvsit “Mitologjitë greke”, i cili e ndihmon atë të lidhë situatën politike bashkëkohore me subjektin antik.

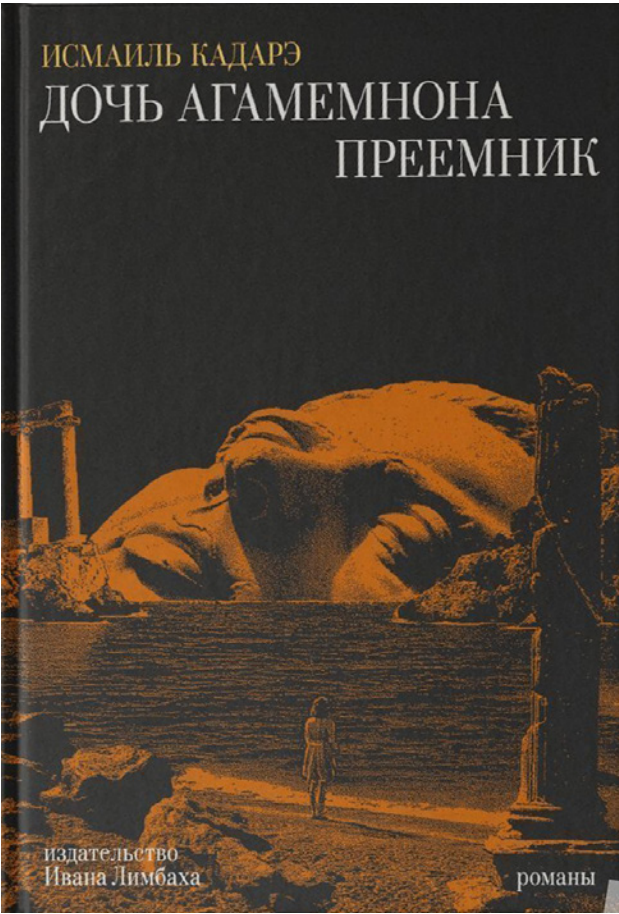
Analogjia shtrihet edhe në historinë më të re. Në roman përmendet drejtpërdrejt fati i Jakov Xhugashvilit, djalit të Josif Stalinit. Sipas logjikës së rrëfimtari, Stalini nuk e flijoi të birin për hir të fatit të përbashkët të një ushtari, por për të fituar të drejtën morale të kërkonte jetën e kujtdo tjetër. E njëjta formulë flijimi zbatohet edhe për Suzanën dhe të atin. Kështu krijohet një histori flijimesh të një mashtrimi cinik tiranik, që shërben për legjitimimin e dhunës së ardhshme.

Pas botimit në vitin 2003, **“Vajza e Agamemnonit”** u botua së bashku me romanin **“Pasardhësi”** si një diptik i vetëm. Botuesi francez i Kadaresë, Klod Dyran, e quajti atë “një nga veprat më të plota dhe më të shquara të Ismail Kadaresë”. Kritiku letrar Xhejms Vud e cilësoi romanin si “ndoshta librin e tij më të madh” dhe si një nga tekstet më të ashpra mbi “dhunimin mendor dhe shpirtëror të individit nga shteti totalitar”.

“Armik i shtetit”

Romani **“Pasardhësi”** është pjesa e dytë e diptikut. Kjo veper rmbështetet drejtpërdrejt në ngjarje reale, të lidhura me vdekjen e Mehmet Shehut në dhjetor të vitit 1981. Sipas versionit zyrtar të autoriteteve shqiptare, Shehu kreu vetëvrasje, por shpallja e mëvonshme e tij si “spiun i shumëfishtë i shërbimeve të huaja” dhe represionet ndaj gjithë familjes së tij krijuan dyshime të qëndrueshme mbi këtë version.

Prototipi historik i **“Pasardhësit”** është personi i dytë i hierarkisë partiako-shtetërore shqiptare, bashkëpunëtori më i afërt i Enver Hoxhës dhe kryeministër nga viti 1954 deri në vitin 1981. Pas konfliktit me Hoxhën në vitin 1981, Mehmet Shehu vdiq. Sipas njoftimit zyrtar, ai “i dha fund jetës në gjendje trazimi të thellë shpirtëror”. Shumë shpejt pas vdekjes së tij pasuan akuza për spiunazh njëkohësisht në dobi të Jugosllavisë, Bashkimit Sovjetik, Shteteve të Bashkuara dhe Italisë, e më pas represione masive ndaj të afërmve dhe bashkëpunëtorëve të tij, përfshirë pushkatime të funksionarëve të lartë të Ministrisë së Brendshme dhe të Sigurimit të Shtetit (organi i sigurisë shtetërore në Shqipëri). Në romanin e Kadaresë këto fakte shndërrohen në një kronikë letrare të rënies së familjes së Pasardhësit, pas transformimit të tij pas vdekjes në një “armik të shtetit”.

Kadare me përkthyesin e tij në gjuhën ruse, Vasilij Tjuhin.
Foto: Bujar Hudhri

Kopertina e botimit rus të “Vajza e Agamemnonit”

Nga pikëpamja kompozicionale, “**Pasardhësi**” është ndërtuar si një hetim i cili qysh në fillim është i privuar nga perspektiva e një përgjigjeje përfundimtare. Romani hapet me njoftimin:

“Pasardhësi u gjet i vranë në dhomën e tij të gjumit, në të gdhirë të 14 dhjetorit. Në mesditë, TV-i shqiptar e dha lajmin fare shkurt: Në natën midis 13 dhe 14 dhjetorit, Pasardhësi kishte vranë veten me armë zjarri, si rrjedhojë e një krize nervash.”

Kadareja nis nga një ngjarje që duket si aksident tragjik, e cila i lejon autorit të shtjellojë shpjegime konkurruese. Romani shtron pyetjen kyçe të librit: kur filloi kjo? Kur “aksidenti” u bë i pashmangshëm?

Rrëfimi e zgjeron gradualisht fushën narrative: nga versionet zyrtare dhe thashethemet — drejt zërave privatë të pjesëmarrësve dhe dëshmitarëve. Kapitujt e fundit tregohen në vetën e parë nga një arkitekt, i cili dinte për një korridor të fshehtë nëntokësor mes shtëpive të Udhëheqësit dhe Pasardhësit, si edhe nga vetë Pasardhësi, tashmë pas vdekjes. Ky mjet narrativ e shndërron romanin nga një parodi e romanit detektiv në një kronikë të rënies së familjes së mbetur, kur pas dënimit pas vdekjes të Pasardhësit të gjithë të afërmit e tij internohen, dhe historia e “**Vajzës së Agamemnonit**” rikthehet në dëshmitë e Suzanës gjatë marrjeve në pyetje.

Romani nuk e zgjidh enigmën e vdekjes, por as nuk lë pa u përmendur asnjë thashethem, përfshirë versionet e vetëvrasjes, të vrasjes me urdhër të Udhëheqësit dhe rolin e rrethit më të afërt. Si rezultat, “**Pasardhësi**” nuk regjistron përfundimin e hetimit, por vetë pamundësinë e dijes në kushtet e një sistemi totalitar, ku përparësi i jepet ruajtjes së gjendjes së paqartësisë, e jo vendosjes së së vërtetës.

“Rrëfimtari i madh”

Në dekadat e fundit të jetës së tij, Ismail Kadareja jetoi në një regjim pranie të dyfishtë — mes Francës dhe Shqipërisë. Në vitet 1990–2000, Kadareja mbeti një figurë publike aktive, ndonëse në mënyrë parimore refuzoi pjesëmarrjen e drejtpërdrejtë në politikë. Përfaqësues të dy partive më të mëdha të vendit e ftuan disa herë të kandidonte për president të Shqipërisë, por ai gjithmonë refuzoi. Ndërkohë, autoriteti i Kadaresë, si brenda vendit ashtu edhe jashtë tij, vetëm sa u rrit.

Në këtë periudhë ai botoi romanet “**Piramida**”, “**Spiritus**”, “**Lulet e ftohta të marsit**”, “**Jeta, loja dhe vdekja e Lulë Mazrekut**”, si edhe më vonë “**Çështje të marrëzisë**”, të cilat e rikthejnë lexuesin te kujtimet e fëmijërisë dhe te bota e “**Kronikë në gur**”. Në vitin 2020 doli romani gjysmë-autobiografik “**Kukulla**”, kushtuar marrëdhënies së shkrimtarit me nënën dhe me vendin e tij.

Njohja ndërkombëtare e Kadaresë në këto vite mori një karakter institucional. Ai mori Çmimin Çino del Duka (1992), Çmimin Ndërkombëtar Booker për gjithë krijimtarinë (2005), Çmimin Princi i Asturias (2009), Çmimin e Jerusalemit (2015), Çmimin Neustadt (2020) dhe Çmimin Amerikan për Letërsinë për kontribut në letërsinë botërore (2023). Në vitin 1996 Ismail Kadare u bë anëtar i përgjithshëm i Akademisë Franceze të Shkencave Morale dhe Politike, duke zënë karrigen e liruar pas vdekjes së Karl Popperit. Në vitin 2016 iu dha Urdhri i Legjionit të Nderit, ndërsa në vitin 2023 ai mori gradën më të lartë të këtij urdhri — **Grand Officer** — me dekret të posaçëm të Presidentit të Francës.

Veçoritë e metodës së tij letrare në vitet e vona nuk ndryshuan. Përkthyesi i Kadaresë në anglisht, Dejvid Bellos, shkruante:

Arsyeja kryesore dhe vendimtare për të lexuar Ismail Kadarenë është se ai është një rrëfimtari i madh. Ai tregon histori të mrekullueshme — dhe tregon shumë prej tyre.

Bellos e krahasoi Kadarenë me Balzakun, duke saktësuar se, nëse ky i fundit “kufizohej në një vend dhe në një kohë të vetme”, Kadareja “na çon kudo: në Egjiptin e Lashtë, në Kinën bashkëkohore, në Perandorinë Osmane, në Moskë dhe në Evropën Perëndimore”. Vetë Kadareja ka theksuar vazhdimisht se lexuesit “nuk duhet t’i kushtojnë shumë vëmendje kontekstit”, sepse mënyra e tij e të treguarit “nuk ka ndryshuar as edhe një grimë për gjashtëdhjetë vjet”, pavarësisht ndryshimeve rrënjësore rreth tij.

Bellos vuri në dukje edhe elementet e qëndrueshme të këtij universi letrar: pranimi e vazhdueshme të miteve të Greqisë së Lashtë mbi pushtetin dhe armiqësitë familjare, motive të folklorit ballkanik, hetimin e lidhjes mes personale dhe politikes, si edhe “motin” karakteristik, që funksionon “pothuajse si një personazh më vetë” dhe shërben si shenjë dalluese nga realizmi socialist. Këto mjete, sipas vetë Kadaresë, ai i përdorte si mënyrë mbijetese brenda një sistemi ku “për një fjalë kundër regjimit nuk të dënonin — të vrisnin”. Historiani Anri Amuro theksonte se, ndryshe nga disidentët sovjetikë që botoheshin pas destalinizimit, Kadareja shkroi dhe botoi brenda një vendi që mbeti totalitar deri në vitin 1990.

Në vitet e fundit të jetës së tij, Kadareja u kthye në Shqipëri. Ai vdiq më 1 korrik 2024 në një spital të Tiranës nga arresti kardiak, në moshën 88-vjeçare. Për të u organizuan funeralë shtetërore në Teatrin Kombëtar të Operës dhe Baletit, pas të cilave u mbajt një varrim privat. Në Shqipëri u shpallën dy ditë zie kombëtare, ndërsa në Kosovë — një ditë zie. Në momentin e vdekjes, Kadareja kishte qenë pesëmbëdhjetë herë i nominuar për Çmimin Nobel dhe, siç e vërente vetë me ironi, shumë njerëz mendonin se ai e kishte fituar tashmë.

Diptiku “**Vajza e Agamemnonit**” dhe “**Pasardhësi**” zë një vend të veçantë në trashëgiminë e shkrimtarit shqiptar: ai bashkon përvojën personale të jetesës pranë pushtetit, një kornizë mitologjike dhe kujtesën dokumentare të ngjarjeve kyçe të historisë shqiptare të fundit të shekullit XX. Rruga e vonë e Kadaresë dëshmon qëndrueshmërinë e botës letrare të krijuar prej tij, e cila, sipas fjalëve të Dejvid Bellosit, “lindi plotësisht e formuar që në fillim” dhe gjatë dekadave u shpalos vetëm në fragmente të reja.

Ekaterina Petrova është kritike letrare e gazetës online *Realnoe Vremja*, si dhe autore e kanalit në Telegram “Булочки с маком”.

Përktheu Bujar Hudhri

KUR LIRIA E NJËRIT, BËHET BURG U I TJETRIT

Nga Ilire Zajmi

Miqësia është mbase një nga temat më universale në letërsi.

Autorë të shumtë kanë shkruar për miqësinë, besnikërinë, sakrificën, tradhëtinë.

Erich Maria Remarque te “Tre shokët” na tregon se si miqësia shërben si e vetmja strehë dhe kuptim në një botë të shkatërruar nga lufta. Te “Tre musketierët”, Alëksandër Duma me moton e famshme “Të gjithë për një dhe një për të gjithë”, krijoi një standard për miqësinë që bazohet te aventura dhe besnikëria deri në vdekje.

Khaled Hosseini te “Gjuetari i balonave” na rrëfen një histori prekëse për fajin dhe shlyerjen, ku miqësia mes dy djemve në Afganistan thyhet nga një akt frike, por mbetet forca lëvizëse e gjithë jetës së protagonistit.

Një histori miqësie në kohën e diktaturës dhe plagëve të saj e trajton libri më i ri i profesorit dhe ekspertit të shëndetit publik në SHBA, Pashko R. Camaj, i titulluar “Brenga” (botuar nga shtëpia botuese *Onufri*), duke sjell një këndvështrim sa njerëzor, aq edhe filozofik mbi koston e lirisë.

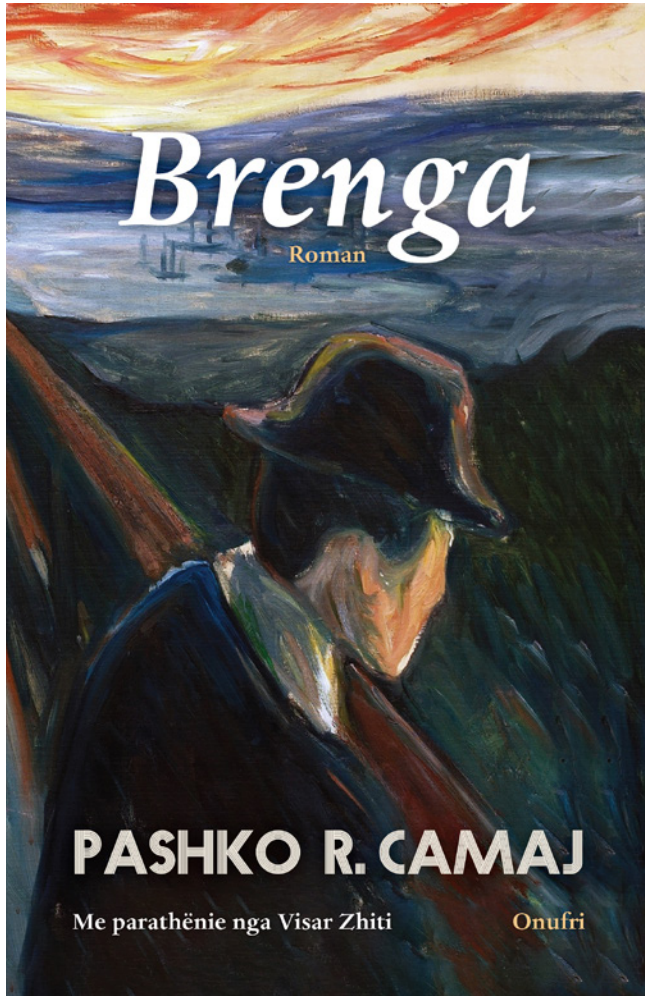
I botuar paralelisht në dy gjuhë (anglisht: “*When Eagles Cry*”), ky libër nuk është thjesht një kronikë arratisjeje, por një odise e shpirtit njerëzor midis dy poleve: lirisë në mërgim dhe prangave në atdhe.

Në qendër të romanit është historia e dy miqve të fëmijërisë: Tonin Mirakajt, një personazh real që arratiset nga Shqipëria komuniste në moshën 21-vjeçare, dhe Mark Ukës, një personazh imagjinar që paguan faturën e kësaj arratisjeje me 28 vite burg dhe internim.

Romani shpalos një urë dhimbjeje midis dy paradokseve: paradoksin e lirisë dhe të burgut, e dilema që ngre autori është rrëqethëse: A mund të bëhet liria e atij që ikën, burg u i atij që mbetet?

Kjo dilemë ekzistenciale e ndjek tërë linjën rrëfimore, ku përshkruhen vuajtjet, krajetat, e mizoritë e protagonistëve që jetojnë në dy realitete paralele.

Arratisja e Toninit ndodh në fshehtësi, pa i treguar as mikut të tij të shpirtit. Pasi në Shqipërinë e Enver Hoxhës “*e vërteta ishte gjëja më e rrezikshme*”. Këshilla e babait të Toninit, Zefit, para ikjes: “*Askujt, as mureve*

të zhveshura mos u beso”, shërben si një uverturë për një jetë ku mbijetesa ishte çështje dite dhe heshtja ishte e vetmja mburojë.

Pasojat e kësaj ikje, bien mbi fatin e zi të mikut të tij, Markut.

Fatet e dy miqve këtu vulosen. Ndërsa Tonini me familjen arratiset me një mijë mynxyra në Kosovë, prej aty në kamp refugjatësh në Kroaci dhe më pas në Itali, për të shijuar më në fund aromën e shumëkërkuar të lirisë në Amerikë, Marku, miku i tij i fëmijërisë ballafaqohet me tortura çnjerëzore brenda mureve të burgut të Burrelit e në ferrin e Spaçit.

Marku nuk numëron vitet, por hapat deri te muri, fytyrat që zhduken dhe lutjet që veniten.

Camaj shkëlqen në përshkrimin e psikologjisë së personazheve.

Tonini, një i arratisur në kërkim të lirisë, që e bart frikën me vete kudo që shkon, e mësohet të flas vetëm atëherë kur ndihet i lirë:

“*Në Shqipëri, heshtja dhe frika ishin si zinxhirë, - tha ai njëherë, - por këtu mësova të flas*” - thotë Tonini.

Marku, një i syrgjynosur në burgjet mizore të diktaturës që është i gatshëm edhe të vdesë, i bindur se kujtimet nuk mund t’ia marrin kurrë, e s’do ta bëjnë asnjëherë gënjeshtar. Sepse asnjë regjim në botë, sado i egër që jetë nuk mund të komandojë besnikërinë dhe miqësinë.

Latimi psikologjik me kaq mjeshtri i këtyre dy personazheve, e fut lexuesin në botën ku qenia njerëzore herë na shfaqet e pafuqishme t’i kundërvihet një makinerie vrastare që zhvesh individin nga gjithçka humane, herë e bën atë aq të fuqishëm sa ti dal përballë kësaj lubie, në kërkim të lirisë e të ruajtjes së dinjitetit, moralit e shenjtërisë së miqësisë.

Një nga pikat më të forta të romanit është përdorimi i simboleve. Malet, që për djemtë e rinj dikur ishin simbol i mbrojtjes dhe traditës, ndërsa më vonë kthehen në dëshmitarë të pafuqishëm. Kurse muret bëhen skllavëruesit e rinj, duke i bërë të përjetojnë vuajtje, tortura e ferrin në tokë.

Dialogu i takimit pas 37 viteve midis dy miqve është kulmi emocional i veprës. Mark Uka, “fantazma” e asaj që mund të kishte qenë, nuk kërkon hakmarrje. Ai kërkon të drejtën për të mos u fshirë nga kujtesa.

“*U përpoqën të më fshijnë... më morën vitet, ndryshimet e stinëve, ngjyrën e qiellit*.” - thotë Marku.

Forca e kujtesës ishte mjete i fundit i rezistencës kundër një regjimi që kërkonte të zhbënte identitetin dhe ajo që kishte përjetuar ai prapa gjembave, duhej të dëgjohej. E heshtja të shpërthente qiellin, të mësohej e vërteta. Të mësohej nga miku i tij Tonini, pas gati katër dekadash, por edhe nga bota që se njihje fytyrën e përgjakur e të shëmtuar të diktaturës enveriste.

Te rrëfimi i Toninit, sinonimi i kujtesës është atdheu, një atdhe që ngjason në diçka të humbur përgjithmonë:

“*Tani kujtimi ishte bërë atdheu i tyre i vetëm dhe digjej brenda tyre me dhembjen e diçkaje të humbur përgjithmonë*”.

Si përfundim, romani “Brenga” është një thirrje për katarsis. Ai na mëson se falja nuk është harresë, por një proces çlirimi.

Pashko Camaj ka arritur të ndërtojë një monument letrar për ata që vuajtën në heshtje, duke na kujtuar se e vërteta, sado e dhimbshme, është e vetmja rrugë që një komb dhe një njeri të marrë frymë lirshëm përsëri.

Prandaj, ky roman është një lexim i domosdoshëm për këdo që kërkon të kuptojë jo vetëm historinë e Shqipërisë, por edhe kufijtë e besnikërisë dhe forcën e pamposhtur të dinjitetit njerëzor.

Në pranverën e vitit 1943 po kthehesha i braktisur dhe i sëmurë duke kaluar nga një qytet në tjetrin. Nga Cyrihu drejtBernës. Lashë pas një grumbull të patrajtë kishash, bankash, institucionesh kulturore dhe mësimore, ndërtesash të mbledhjeve të korporatave, një grumbull magazinash të mallrave, dyqanesh, ndërtesash me shumë hyrje për disa familje, pallateshumëkatëshe me qira me oborre të brendshme, pallatesh të periudhës klasike dhe të industrializimit, vilash, bujtinash, pijetoresh, lokalesh ku nuk pihet pije alkoolike të shoqatave të grave, fabrikash, deposh, ateliesh, punishtesh artizanati, gjithçka si e hedhur përreth një liqeni të ngushtë dhe lart në vargjet kodrinore që e rrethojnë atë. Shumëkatëshet ishin ende të ndaluara, sallonet e masazhit nuk guxonin ende të botonin lajmërimë, zuzërimi ishte pjesërisht i përkrahur, pjesërisht i penguar nëpërmjet fshehjes. Liqeni derdhet në një lumth. Në brigjet e tij gjenden mbetjet e një qyteti të vjetër, qytetarët e të cilit i kishin prerë kokën kryetarit të tyre të bashkisë. Në mesjetë. Tani sipër monumentit të tij bëjnë glasën pulëbardhat. Pastaj lumthi kalon pranë stacionit të shkrëtë të trenit, përpara hyrjes kryesore të të cilit qëndron një sundimtar edhe më i fuqishëm se kryetari i bashkisë që i kishin prerë kokën, një mbret i fshehtë i periudhës së industrializmit, Alfred Esheri, edhe ai i ndotur nga glasat e pulëbardhave, me një çantë dokumentesh të këmbët. Atij nuk ia kishin prerë kokën. Vetëm pulëbardhat janë të drejta. Pas muzeut kombëtar pa shije, lumthi bashkohet me një tjetër dhe të dy së bashku humbin pas shkollës së arteve shijeformuese, në vende ku atëherë nuk kisha hyrë kurrë. U arratisa sërish në një qytet nga i cili isha arratisur gati një vit më parë: një veprim po aq pa kuptim si tani kthimi. Të dy i ngjanin rrugëve të gabuara që ndjek një mi kanalesh në një labirint artificial të një laboratorit: Ai nuk e di as që gjendet në një labirint, as që gjendet me labirintin në një laborator. Vrapon rreth e rrotull, nga një rrugë e gabuar në tjetrën, sorrollatja e tij e bën rebel, pa e ditur saktësisht se kundër kujt drejtohet rebelimi i tij, ndoshta ngaqë ai përfytyron një perëndi të minjve, e cila ia ka lënë atë këtij labirint dhe miu e mallkon atë tani: sepse për këtë mi kanalesh është e pamundur të takohet me realitetin,brenda të cilit është futur realiteti i minjve, një realitet që përfshin sërish genie që nuk janë minj, por njerëz, të cilët e vëzhgojnë atë, këtë mi të veçuar, që përvidhet nëpër labirint për të gjetur ligje që vlejné njësoj për minjtë dhe njerëzit, kështu që, meqënëse ky realitet njerëzor është po ashtu me labirinte, krijohen dy labirinte të futura brenda njëri – tjetrit, madje tre, katër ose më shumë labirinte të futura brenda njëri – tjetrit, nëse njerëzit që vëzhgojnë minjtë janë gjithashtu nën vëzhgimin e eporëve, të cilët nga ana e tyre janë sërish e kështu me radhë.Nuk është e kotë kjo metaforë. Prindërit e mi ishin më të hutuar se kurrë nga rrugët e gabuara të djalit të tyre, pasi dukesha sikur nuk synoja as një të ardhme që t'i bindte ata, madje as një fare, e stërmundoja shumë besimin e tyre te Zoti. E mora veten ngadalë. Hyra në një papafingo me hapësirë, e cila ishte pjesë e shtëpisë me qira, ku prindërit e mi jetonin në katin përdhes, në një lloj vile. Më vonë e leva papafingon, në murin e pjerrët mbi shtratin tim pikurova një kryqëzim të egër, në murin e madh, figura të çuditshme, tek oxhaku në mes të dhomës një Salome me kokën e Gjon Pagëzorit, në tavan fytyrën e Meduzës. Shtëpia ndodhej buzë një rruge të gjerë e të rëndësishme për qarkullimin, por natën ishte e heshtur, sepse qyteti ishte i errët,vetëm nga larg, ndonjëherë, në netët pa hënë, në mënyrë ëndërrimtare, përtej alpeve, dëgjohej një gjëimim i mbytur bombash që binin mbi Milano. Brenda pak minutash arrije në fshat: fusha të gjera, pyje; një herë, kur pushë jashtë dritares rreth orës tre të natës, qëndronte një dre në mes të rrugës së ndriçuar nga drita e plotë e hënës. Gjithashtu, çdo natë dëgjoja hapa që çalonin, por kurrë nuk munda ta shihja njeriun që ecte duke çaluar, kur shkruaja apo vizatoja, ai çalonte përmes shkrimit ose vizatimit tim, sapo sulesha drejt dritares, hapat jambikë tashmë kishin shuar jehonën e tyre. Edhe kur flija, më ndodhte e njëjta gjë, më zgjonte çalimi, por arrija vonë, përkulesha jashtë dritares. Për një familje fqinjë, arrija shumë herët. Ajo, prej pesë anëtarësh, babai, nëna dhe tre fëmijët, kacavirrej në pemën e kumbullës në kopshtin pas vilës, ngrinte, kur kthehesha në shtëpi, si kumbulla gjigande mes degëve në agimin e mëngjesit. I shqetësoja po aq pak sa endacakun që flinte në verandën tonë të hapur mbi kanape. U fsheh vetëm herën e parë, kur e zura në mëngjes, më vonë vetëm më përshëndeste me dorë dhe qëndronte aty shtrirë. Më pëlqente të qëndroja në këtë shtëpi. Shumë gjëra më kujtonin fshatin, jo vetëm afërsia e pyjeve, por edhe dyqani i perimeve përballë, pronari i të cilit kishte një krah pa dorë, me të cilin shtynte kokat e sallatës, ashtu si perimshitësi i fshatit tonë.

FRIEDRICH DÜRRENMATT

Udhëtim i tërthortë

Përktheu nga origjinali: Dr. Elda Gjana-Boriçi

Në vjeshtë udhëtova drejt Valisit. Doja të përfundoja komedinë për të cilën kisha shkruar në Cyrih, një rrëmujë e egër e të vdekurve të gjallë dhe e të gjallëve të vdekur, në fund me një makinë që punonte për perëndimin e botës. Një përplasje gjigante. U vendosa në një fshat të vogël, në bujtinën e mikes sime, e cila po kalonte pushimet atje me prindërit e saj. Fshati nuk kishte as njëzet shtëpi të tjeshta druri. Ishte i ngjitur në një shpat të pjerrët, lart mbi Val d'Hérens. Diku poshtë fshatit, i fshehur në pyll, matanë një gryke, thellë Evolène-s, ndodhej një kapelë. Krahina malore e degëzuar gjerësisht, me disa male të vogla të ngjashme me piramidat në fund të luginës dhe në luginat anësore që shtriheshin midis masiveve, dukej nga fshati sikur ishte një peisazh hënor. Gjatë ditës fshati ishte i heshtur. Vështirë të shikoja këmbë njeriu: një zonjë e moshuar e veshur me të zeza, një burrë që më vështronte heshturazi, një fëmijë që kalonte shpejt pa u ndier. Natën mbretëronte një lëvizje e fshehtë: kamionë që vinin e iknin. Në vend ushqimet ishin të caktuara në kuota. Tregu i zi sillte fitim. Nuk e çaja kokën për këtë. Shkruaja me këmbëngulje, i vendosur ta mbyllja lëndën, ta hiqja nga mendimet e mia me operacion. Pakësoja gjuhën, i fshija skenat, shkruaja skena të reja me këngë të hidhura, i hidhja poshtë sërish, filloja nga e para. Qysh atëherë nuk kam punuar kurrë ndryshe.

Shkruaja natën, edhe sot ajo është koha ime në mirë. Gjatë ditës kur nuk zbrisnim poshtë në Evolène, lexoja në këtë peisazh të zhveshur, të thatë, në kujtesën time ngjyrë kafe, pa atmosferë dhe të pamëshirshëm, ku ishte ende nxehtë si në mes të verës, librat si xhungël të Zhan Polit, botuar nga Dojce Nacional Literatur, vëllime të forta që i kisha zbuluar në bibliotekën e qytetit të Sionit dhe i kisha marrë me vete. I lexoja herë me kokëfortësi, herë me zemërim, befaz, për ditë të tëra pastaj nuk lexoja më, i dërrmuar nga autori, pastaj vazhdoja sërish pak, isha i entuziazmuar ose doja të isha i entuziazmuar — njeriu e mashtron lehtë veten —, gjeja pjesë të rëndësishme, pastaj veprimi humbiste prapë në një gëmushë personazhesh të çuditshëm dhe ngjarjesh dytësore të paqarta. Orientohesha përsëri, rrekesh me ngulm të ruaja përfytyrimin, por mjaftonte një ndërprerje e leximit — dhe isha i humbur. Sa më shumë depërtoja, aq më e pakuptueshme bëhej. Mundoohesha me idetë dhe përfundimet e Zhan Polit si me re mizash. Veç kësaj gjuha e gërshetuar plot me aludime, që shpesh nuk i kuptoja, më tej vërejtje mbi aluzione që nuk i kisha kuptuar fare. Leximi u shndërrua në shkencë të fshehtë, duhej të isha konsultuar me një fjalor fjalësh të huaja, por s'kisha asnjë, më dukej vetja i pashkolluar; pastaj hasja sërish fjali që më entuziazmonin.Kuptova se kisha takuar njërin prej shkrimtarëve më të mëdhenj të gjuhës sonë, një gjeni, përse jo. Por personazhet e tij dhe qytezat, strofkat, humbëtitat dhe rezidencat e vogla ku zhvillohen veprimet e tij, nuk janë të përshkruara, por të komentuara. Idetë ndjekin njëra-tjetrën me shpejtësi, por bashkë me idetë komentet, dhe meqë heronjtë dhe heroinat komentojnë dhe lejojnë të bëhet fjalë për ta në vend që të veprojnë, e komentuara komenton sërish, dhe kështu, ad infinitum, komentet më në fund mbulojnë gjithçka. Por më shumë se “Titani”, më bëri përshtypje “Martesa, vdekja dhe dasma e avokatit për të varfrit F. St. Zibenkez në Rajhsmarktfleken Kuhshnapel”. Veprimi vështirë se mund të rindërtohet më pas, edhe emrat vetë paraqesin vështirësi. Te Zhan Poli njerëzit nuk mund të quhen Majer, Myler apo Blazer, as Shtraus, Kol ose Shmit: Avokati për të varfrit Firmian Stanizlauz Zibenkez është martuar me Vendelinë Lenet Egelkrautin. Zibenkezi ka një mik, prej të cilit nuk mund të dallohet, Hajnrih Lajbgeberi (kjo nuk i mjafton Zhan Polit: ai gjithmonë e bën dyfish, edhe kur bëhet fjalë për dytëshorët: Zibenkezi në fakt quhet Lajbgeber dhe Lajbgeberiquhet Zibenkez). Përveç tyre shfaqen një Natali dhe një Everard Roza fon Majern (pra thuhajse një Majer), një

pedagog i universiteti Shtifeli, një këshilltar mjekësor Ëlhafeni, predikusi i hershëm Rojel dhe princi i Lihtenshtajnit. Martesa e avokatit për të varfrit është fatkeqe, në të përfshihet një çështje e ngatërruar trashëgimie, e cila bën të domosdoshëm një udhëtim në Bejrut, asokohe ende pa Vagnerin, por me një nga ato dashnoret e mërzitshme ashtu siç di t'i realizojë letërsia gjermane. Vetë Zhan Poli ndërhy: ndërkohë që Zibenkezi nderohet si autor i “Letrave të Djallit”, të cilat janë sërish të Zhan Polit; më në fund, ajo që për mua ishte vendimtare, e rëndësishmja: parodia e vdekjes dhe e ringjalljes. Me ndihmën e dytëshorit të tij Zibenkezi inskenon vdekjen e vet, natën përvidhet nga shtëpia, ndërkohë që miku i tij e mbush arkivolin me gurë, e gozhdon dhe e varros. Një vit më vonë Zibenkezi kthehet si Lajbgeberi, gjen varrin e gruas së tij, të Vendelinë Lenet Rojelit, dhe pranë varrit të tij gjen të dashurën e vet, e cila e njeht të ringjallurin. Gjithçka bëhet e dykuptimtë, fjalët marrin një kuptim të dyfishtë: blasfemikja përzihet në kujtesën time me grotesken, sentimentalja me brutalitetin, e pavërteta me të mundshmen, dhe përfundimet do të ishin të nevojshme. Një prozë që mund ta lexosh vetëm një herë, për herë të parë. Por jo vetëm te Zhan Poli. Qoftë kur Rikardi III i pohan dashurinë e tij Ledi Anit, qoftë kur Shtubi për të fituar Ambrën te Mobi Diku futet brenda një balene të ngordhur që endet në det, qoftë kur një marinar norvegjez me anijen e tij përpihet nga vorbulla e Malshtromit,qoftë kur Rajmboderli në komedinë e Nestroy-t “Robert djalli”shndërrohet menjëherë nga një njeri me zemërmirësi të veçantënë një përbindësh, ose çfarë na entuziazmon gjithmonë menjëherë gjatë leximit apo shikimit, del më e fuqishme në kujtesë, sepse brenda saj rritet dhe kthehet në diçka subjektive, në diçka më tepër se tekst, në diçka, të cilën për këtë arsye nuk e rigjejmë më në tekst, që na zhgënjën kur e lexojmë apo e shikojmë sërish në skenë, si një simfoni e dëgjuar shumë herë: Gjithashtu, kur lexoj edhe një herë, qoftë nga teka apo nga ndjenja e fajit, gjej sërish në botimin tim të vjetër të Zhan Polit, në shtratin e prozës së tij motive që besoja se do t'i kisha gjetur dikur vetë. Është sikur magjistari i madh të mi kishte ngjitur mua. Historia e letërsisë, e parë më vonë, ka diçka të vazhdueshme, dhe jo vetëm ajo. Çdo histori. E reja duket sikur zhvillohet nga e vjetra, për t'u bërë vetë e vjetër dhe për të sjellë një të re. Historia të josh të kujtosh se pas saj ka ligje. Edhe në historinë e letërsisë kështu zhvillohet një shkrimtar nga një tjetër, ose si pasardhës, ose si kundërvënie; për të mos folur për kriteret dogmatike. Megjithatë letërsia mund të ndikojë te një shkrimtar vetëm nëse shkakton brenda tij asociacione që kanë lidhje me problemet e tij ekzistenciale. Parodia e ringjalljes e Zhan Polit te Zibenkezi më kujtoi Llazarin, i cili “kundërmon” tashmë në varrin e tij “me një gur përsipër”, që del jashtë “i lidhur me pëlhurat e savanit në duar e këmbë, dhe fytyrën e mbështjellë me një shami djerse, kjo mrekulli e Jezusit të Nazaretit, i cili gjatë këtij akti, gjithmonë “zemërohej në shpirt dhe hidhërohej” për fundin e tij të turpshëm: – Zgjidhni atë dhe lëreni të shkojë bashkë me groteskun vijues: – Por priftërinjtë e lartë pas kësaj u përpoqën ta vrisnin edhe Llazarin, dhe kisha përfytyruar që priftërinjtë e lartë do ta vrisnin Llazarin përsëri gjithmonë, dhe Jezusi do të duhej ta ringjallte gjithmonë, e shikoja Llazarin e giorë pas ringjalljes së njëzetë, tridhjetë, teksa dilte nga varri duke qarë: – O Perëndia ime, tani po jetoj sërish.Ashtu si gjithmonë, nuk ka rëndësi se në cilën formë (ekzistonte një Bibël për fëmijë, e ilustruar nga Korneli), kam dëgjuar për këtë ringjallje, me atë isha marrë qysh kaherë, megjithatë e pyeta babanë tim, kur kisha parë në fshat një fqinj të vendosur në arkivol të hapur, nëse Llazari i ringjallur kishte mundur të besonte se kishte qenë i vdekur. Nuk e di mirë sesi mu përgjigj, por e ndjeva që pyetja e zuri ngusht. Ia bëra edhe më vonë, kur ishim shpërngulur në qytet. Ndoshta sepse pyetja e shqetësonte.Djemtë janë mizorë. Por është thuhajse e pamundur të rindërtohet,

se si Zhan Poli ka arritur te motivi i tij. Ai ishte më pak një shpikës se sa një zbulues, një lexues i palodhur dhe shkëputës fragmentesh. Mbushte fletore të mëdha me citate dhe ide të lexuara, grabiste gjithçka, letërsinë, teologjinë, filozofinë, shkencën. Pas parodisë së tij mbi vdekjen dhe ringjalljen mund të qëndrojë një zgjidhje e detyruar nga veprimi apo diçka e lexuar dhe e shënuar diku, gjithçka e shkruar është për Zhan Polin vetëm material për të shkruar, të cilin ai e përvetëson, ndërkohë që e zbulon.

Jo më kot Zhan Poli më kujton qytetet e rrënojave të Jukatani. U ngjita me vështirësi në një tempull Maja dhe hodha sytë mbi një peizazh me shkurre të kodrave të vogla, midis tyre kishte një”kantier të përmbysur ndërtimi”: – Nuk ishte ndërtuar një piramidë apo observator, por po zbulohet nga arkeologët, sepse secila nga këto kodra ishte një rrënojë e mbuluar nga tapeti i shkurreve. M'u duk si një film që luhej mbrapsht, si ai filmi që u xhirua gjatë hedhjeve në erë të Teatrit të Qytetit të Bazelit, u shkëput lart nga shpërthimi, u bë copë – copë, u shpërnda në një re gurësh që ra si breshër, u shpërnda, u bashkua sërish, u përplas me zhurmë, formoi një re gurësh, u bashkua, u ul përtokë: Kështu në Jukatan mu duk sikur koha po shpësitillej dhe shtjellohej mbrapa. Majat kishin ikur nga ultësira e Hondurasit dhe kishin ardhur në Guatemalë dhe Jukatan, kishin ndërtuar qytet pas qyteti, pa u shqetësuar se xhungla, e bërë rrah, do t'i mbulonte sërish qytetet. Majat shtegtuan më tej, ndërtuan qytete të reja, i lanë të mbuloheshin përsëri, zbarkuan spanjollë, u pritën hareshëm, konkuistadorët i grinë me thikë mikpritësit e tyre, xhungla dhe shkurret mbuluan qytetet e plaçkitura e të djegura. Majat që kishin shpëtuar, nga rastësia apo sepse u duheshin si skllevër, ishin në kllapi, njerëz shtatshkurtër, të katandisur si mos më keq, mongolë, të cilëve u ishte mirëmyer e kaluara dhe mendja e tyre, ndërsa katedralet e pushtuesve të tyre rrënoheshin, dhe pas disa shekujsh tani qytetet çlirohen sërish nga pleksja e rrënjëve që i kanë mbërthyer, zhvishen nga shkurret me gjema. Fillimisht kur pushë arkeologët që po bënin rrah me zell, më pushtoi ndjenja se do të ishte bukur t'i ndihmoja, të filloja të bëja rrah përmes shkurreve së kohës, kështu më paralizoi mendimi për kotësinë e historisë, qoftë edhe po të shohësh kuptimin e saj në lënie pas të rrënojave. Hoqa dorë, siç kisha ndërprerë edhe leximin e Zhan Polit. Zbrita nga rrënojat, pranë një skulpture të çuditshme maja, e cila lëvizti befaz. Ishte një leguanë.

Kur, pas më shumë se pesëdhjetë vjetësh, i tregova C.-së Valisin, nuk e gjeta më Val d'Hérens e kujtimit tim. C. më çoi me makinë të vreshtat. Thellë poshtë shtrihej lugina e Ronit, ndërsa Val d'Hérens ngushtohet, binte thuhajse pingul nga rruga poshtë, qindra metra, sikur të ndodheshim në një greminë të ngushtë me hije, pastaj ajo zgjerohet, thellë poshtë shtrihej fundi i luginës,megjithatë nuk mu shfaq skena e pamjes hënore. Ngado shtëpi pushimi, edhe në fshatin ku kisha lexuar Zhan Polin. C. parkoi makinën, dhe ne u zhytëm në prarimin e pyjeve me halorë gjetherënës. A mbetet prapa në kujtesë vetëm e pazgjidhura? Nga Val d'Hérens, që sikur shndërrohej pak a shumë në diçka si hije e pamëshirshme, Zhan Poli. Sërish merrem me të. Prapë e lë mënjana. I entuziazmuar dhe i zemëruar, që sërish dështoj me të, dhe ende po shkruaj materialet që i nisa përpara se të fluturoja për në Jukatan më 1969. Dhe leguani? A nuk po e shikoja veten time i përhumbur, kur e vura re atë? Dhe a nuk më duket, kur e kujtoj tani, sikur shoh në një pasqyrë, ku Zhan Poli më përshkruan mua? Si quheshin njerëzit që atëherë i kisha personazhe? Fogeltritt, Tretebalg, Lecerman, Lustmërder, Nabelpff dhe Doktor Cwëlf. Dhe njëri prej tyre u prezantua: – Unë quhem Natë. Shikoni në fytyrën time. E heq hundën e tij dhe e vendos mbi tryezën përpara vetes: Ha ha! U trembët, bëte një ngërdheshje qesharake?

Materialet kanë nevojë për kohë dhe kërkojnë vendin e tyre, ku shfaqen për herë të parë, ku konceptohen. Llazari, i cili u kujtua sërish prej Zhan Polit nga varri, mbeti në fantazinë time, ekzistonte brenda saj, nuk pranonte të zbriste sërish poshtë. Në vitin 1959 më flakën në Valdhaus Vulpera në Engadinin e Poshtëm. Mjeku i kurës u përpoq të gjente insulinën e duhur për mua. Shiriti im i testimit u bë i gjelbër, kur hodha urinën mbi të, sado që mbaja dietë strikte, sado që vija rrotull me kokëfortësi, gjithmonë në të njëjtën rrugë: brenda një gryke të vogël, pastaj në një shteg në anën e djathtë të grykës, përgjatë saj, dhe aty ku gryka shndërrohej në luginë, kthehesha mbi një urë druri nga ana e majtë e luginës, ngjitesha lart dhe përpjetë malit të pjerrët zbrisja sërish në pyll teposhtë drejt shtëpisë së kurës. Gjithçka ishte e

kotë, dhe ende e ndiej të rritet zemërimi, kur në pyll flakja te shkurret shiritin e testimi të bërë në ngjyrë të gjelbër, një zemërim për të cilin e di se është i pakuptimtë, sepse është i pafuqishëm, dhe pikërisht për këtë arsye ndonjëherë më kaplon papritmas, si atëherë dhe shumë herë më parë: Për mua vdekja ka një fytyrë të gjelbër. Gjatë atyre shëtitjeve që përsëriteshin vazhdimisht, ku më shumë vrapoja sesa ecja, më vinin ndër mend Fizikantët dhe Meteorit, ku nuk dija të thoja, se cili prej dy materialeve më kujtohej i pari, megjithatë më duket më i mundshëm se ishte fituesi i Çmimit Nobel, Llazari i ri, i cili vdes sërisht dhe përsëri ringjallet e që megjithatë nuk mund t'i besojë mrekullisë që ndodh tek ai, i cili në tërbimin e vdekjes së tij i zhduk të gjithë ata që ngatërrohen në vdekjen e tij: – E po kur do t'i kthej patkonjtë më në fund?! Përse mu kujtuan edhe një here Fizikantët, nuk mund ta them, ndoshta shiriti im i gjelbër i testit më kujtoi orakullin, i cili në Delf e ngatërroi aq shumë Edipin duke ardhur prej Korintit, sa që u arratis drejt Tebës dhe fatit të tij, duke vrarë Laiosin dhe duke u martuar me Iokastën, në vend që t'i vinte detyrë vetes mos të vriste kurrë ndonjë burrë që mund të ishte i ati i tij dhe të mos martohej kurrë me një grua që mund të ishte e ëma. Por Edipi nuk u kthye më kurrë në Korint, megjithëse kishte shkuar në Delf pastaj drejt Pitias, sepse dyshonte që në Korint mbreti Polib dhe Periboia do të ishin prindërit e tij, por papritmas nuk dyshoi më fare: Fati i tij ishte pamaturia e tij. Mëbiusi te Fizikantët nuk e di fatin e tij si Edipi nëpërmjet një orakulli, por sepse atij si shkencëtar mund t'i shkojë mendja, se çfarë e kanos. Si Edipi ashtu edhe Mëbiusi duan tu shpëtojnë fatit të tyre, shfrytëzimi i hulumtimit të tij përmes teknikës, ai arratiset si Edipi, ashtu si ai zgjedh rrugën e gabuar, strehohet në çmendenin e gabuar, dhe psikiatria e çmendur e quan atë normal në vend që ta quajë të çmendur, dhe i shfrytëzon zbulimet e tij. Atij që i bëhet i gjelbër shiriti i testit, e di gjithashtu fatin e tij, dhe meqë unë e dija timin, tanimë ndodhesha këtu në Vulpera dhe vrapoja gjithnjë në të njëjtën rrugë: gjithmonë në të njëjtën grykë dhe gjithmonë rendja lart e poshtë në të njëjtin mal. Dy vite më vonë shkrova Fizikantët, pesë vjet më vonë Meteorin. E nisa, e ndërpreva. Isha sërish i pasigurt. Herkuli dhe stallat e Augiasit, një nga pjesët e mia të preferuara, nuk kishte qenë sukses. E kujtoj ende Stekelin, regjisorin, dhe aktoren e re që luante Jolën, duke rëndur pafund me monologun e saj mespërmes skenës: Hopp! Hopp! Kjo e bënte gjithnjë e më të pasigurt. Një shkrimtar erdhi në Neuchâtel për vizitë, me gruan e tij. Tashmë isha i vendosur të hiqja dorë nga Meteorit. Çifti ishte grindur. Ai po tregonte pjesën e tij të re, e cila ishte pranuar tashmë nga teatri. Gruaja e tij ishte kundër. Unë ecja poshtë e lart në bibliotekë, dëgjoja dhe çuditesha që një pjesë e tillë ishte pranuar nga teatri dhe do të vihej në skenë dhe befas thashë. – E po tani po e shkruaj. E kisha fjalën për Meteorin, gjë që çifti nuk e kuptoi, sepse nuk dinte asgjë për të. Stekeli e vuri në skenë më pas. Madhështore. “Hop-in” e tij e kisha futur brenda në pjesë. Megjithatë Meteorit dhe Fizikantët nuk janë të vetmet materiale që mu kujtuan në Valdhaus Vulpera. Tashmë tre vjet para kurës sime një herë rastësia më kish flakur në këtë hotel misterioz, për dy a tre ditë, te producenti i filmit Llazar Veksleri, i cili kishte një zyrë në hollin e hotelit, një njeri i fuqishëm, por që vuante nga një formë e lehtë e parkinsonit, që e detyronte ta mbante kokën e tij të madhe shtrembër dhe të palëvizur, pranë tij, në një kolltuk po aq të pushtetshëm, qëndronte gruaja e tij po aq e fuqishme.Gjithçka që buronte nga ai shpërndante pushtet, dukej sikur ishte i rrethuar nga skllëvër. Në pranverë më kishte kërkuar të shkoja në banesën e tij në rrugën Folta në Cyrih, më tha se duhej të fliste urgjentisht me mua. Kishte qenë si një urdhër, dhe në të vërtetë nuk e mora vesh përse i pranova, e dija se kush ishte ai, unë vetë isha marrë vetëm një herë më parë me filmin, madje kisha filluar një trajtim, nuk ishte bërë asgjë, sepse regjisorin nuk kishte mundur si ta financonte filmin, por vijova të shkruaja Vizita e zonjës plakë, Dështimi, Ora e mbrëmjes në vjeshtën e vonë ishin krijuar shpejt njëra pas tjetrës. U nisa drejt Cyrihut me makinën time, për të kaluar kohën më shoqëroi një mik, shëtitëm përmes një peizazhi pranveror, pemësh qershie që lulëzonin, iu shmanga rugës së zakonshme, udhëtova përmes Vynigenit, Hutvilit, Zurzesë, dhe më në fund nëpër një fshat të madh, nuk e vumë re se kështu kishim hyrë në një rrugë pa krye, sepse rruga nga fshati drejt Cyrihut ishte e bllokuar. Po udhëtonim në kolonë makinash, ishte mesditë, dhe buzë rugës qëndronin fëmijë, një djalosh rreth tetë vjeç vrapoi përpara makinës sime, ndalova, edhe makinat pas meje, një italian e kapi djalin, vrapoi me të përtej rrugës në shtëpinë e një mjeku. Zbrita nga makina, fëmijët po bërtisnin, – ai është përplasur, është përplasur!

Shoferi nga pas, një fshatar, erdhi drejt meje, tha, se është i zemëruar me mua, se paska menduar, që megjithëse donte të përvidhej nëpër fshat, unë prisja, të tërë prisinin, – ai është përplasur, ai është përplasur, ulërisnin fëmijët pandërprerë, gjithmonë, makinat përpara meje vijonin të ecnin, unë vazhdova me timen mbi trotuar, edhe fshatari prapa meje, – ai është përplasur, ai ështëpërplasur, bërtisnin fëmijët me këmbëngulje, por tashmë u bënë më pak, shkova te mjeku, shtëpi me qira, kati i dytë. Jo keq, tha mjeku, por e la fëmijën ta dërgonin për vizitë në spital. U ktheva sërish te makina, e po kur do të vijë më në fund policia, pyeti fshatari. Fëmijët kishin shtrembëruar fytyrën. Ndaloi njëmakinë, zbriti një burrë, kontrolloi makinën time, rrugën, u prezantua si instruktor për mësimin e makinave. Pyeta se kur do të vinte policia. Instruktori mblodhi supet. Më pyeti nëse e lejoja t'i jepte makinës sime, i tunda kokën. Tanimë rruga thuajse ishte bosh, qetësi mesdite, qëndronim atje të braktisur, fshatari, miku im, instruktori, unë, tri makinat, instruktori u largua me timen. Erdhi një makinë e ndihmës së shpejtë, dy sanitarë sollën djalin, një fytyrë e qetë, serioze, e bardhë. Ambulanca u largua. Skena po bëhej gjithnjë e më rrëqethëse. Rruga e zbrazët, fshati bosh, ishte më shumë një qytet i vogël, vapa e mesditës. Instruktori për mësimin e makinave e ktheu makinën time. Ajo ishte në rregull, tha ai, vetëm frena e djathtë ishte tërhequr disi fort, por këtë gjë nuk kishte nevojë ta dinte askush. Pastaj ai u largua sërish. Edhe ai duhet të ikte, i thashë fshatarit. Ai duhet të ishte dëshmitar, ma ktheu fshatari, unë i kisha dhënë makinës ngadalë. Më në fund erdhi një polic, aty nga ora një. Mbi njëbiçikletë. Zbriti. Një fëmijë është përplasur me makinën time, i thashë, në spital për vizitë. Ai e dinte, ishte i informuar, shkoi te fshatari, e mori mënjjanë, mori shënime. Fshatari shkoi te makina e tij, më tha duke thërritur se të tërë i kishin dhënë makinës ngadalë, askush s'kishte faj, iku. Polici vështroi rrugën. Përse nuk kishte asnjë gjurmë frenimi aty, pyeti. Kisha ecur ngadalë me makinë, i thashë. Ai donte të dinte nëse do të kisha frenuar, natyrisht, iu përgjigja, duke u bërë moshesues. Ia nguli sytë makinës sime, eci përreth saj, e kontrolloi, pastaj më pa ngultas.S'keni asnjë gungë, ia priti. Nuk e kuptova. Asnjë xhungë përpara, e përsëriti. Jo, ia ktheva, i hodha sytë atje, nuk kam asnjë gungë. Dje, tha polici, edhe atij i ishte përplasur një fëmijë me makinën. Ai kishte vdekur, dhe përpara kishte një gungë të madhe. Mund të them se kam fat që nuk kam asnjë gungë. Mund të vazhdoj udhëtimin. Kisha qenë i qetë gjatë gjithë kohës, por tani papritmas, me këtë polic krejt të qetë, i cili, pak i nxehur për gungën e tij i hipi biçikletës dhe mori kthesën duke i rënë ziles u zhduk pas qoshes, u shokova, por duhej të vazhdoja.Vetëm tani vura re se kisha marrë rrugën e gabuar. U ktheva sërish për të dalë nga fshati dhe në rrugë të tërthorta mbërrita në Cyrih dhe Vekslerin e takova me vonesë në banesën e vet. Prej tij buronte diçka që të bënte jashtëzakonisht mirë, si një mbret i mëshirshëm. U ulëm përballë në dhomën e tij të madhe të ndenjes, unë në një divan lëkure përballë divanit të tij, midis nesh kishte hapësirë, herë pas here, thuajse në intervale të rregullta kohore, ai ngrihej dhe shkonte në dhomën ngjitur, me sa duket në zyrën e tij, për t'u kthyer sërish në periudha të shkurtra; kur e ndoqa, i zhytur në një varg mendimesh që

po i zhvilloja, pashë në këtë zyrë një burrë të ulur pas një fushe shahu, i cili dukej sikur ishte palosur nga fati: Veksleri po luante shah me një mik të vjetër në dhomën ngjitur, ndërkohë që bisedonte me mua në dhomën e ndenjes. Veksleri kishte prodhuar shumë filma tanimë, kishte themeluar Praesens-Film, nuk i pëlqeja filmat që prodhonte ai. Ishin filma zviceranë me alibi, dhe isha i vendosur t'ia thoja këtë, por për shkak të aksidentit dhe të dhembshurisë së tij nuk isha në gjendje t'ia shprehja, kështu që në fakt pa dëshirë e pranova propozimin e tij të shkruaja për të një tregim filmi. Fillova punën, por Veksleri nuk e merrte parasysh kohën që më duhej, dhe unë nuk llogarisja nxitimin me të cilin ai shkonte përpara. Ai besonte se po i shkruaja një trajtim, ndërkohë nisa të shkruaja një tregim. Meqë ai donte të kishte një ide, të paktën në formën e një skice, për fundin e tregimit, më mori në Vulpera me shoferin e tij, ku po bënte kurë, sepse Veksleri, tepër i nxituar, i kishte angazhuar tashmë të gjithë, regjisorin dhe aktorët. Shkrova gjithë natën, vetëm gjatë punës më erdhi ideja se si duhej shkruar në të vërtetë materiali, por Veksleri nuk e pranoi propozimin tim, nga ai material lindi Premtimi, por për film u përdor një skenar i bazuar në tregimin tim të papërfunduar. Veksleri donte një film moralizues, dhunuesi seksual duhej ndëshkuar (po ta kisha pare në atë kohë filmin M të Fric Langut, nuk do ta kisha pranuar kontratën), por kthesa që doja t'i jepja materialit, ajo e kërkimit të vrasësit, gjithë zgjuarsinë e detektivit dhe kurthin që i kish ngritur kriminelit, doja ta bëja që të dukeshin absurde, sepse vrasësi ka vdekur prej kohësh tashmë, kjo kthesë kundër ligjeve të romanit kriminal, sipas të cilave një vrasës nuk duhet të vdesë para se të jetë zbuluar, ishte kundër marrëveshjes. Ndërsa Veksleri donte një veprim logjik, të parashikueshëm, mua më magjepste mundësia për të treguar një botë parimisht të pa parashikueshme, në të cilën dështon një gjykim parimisht i drejtë. Që ta pengoja filmin, i propozova Vekslerit një material tjetër. Atëherë, idetë më vinin me lehtësi. Qëndroja i ulur në hollin e hotelit. Veksleri dhe gruaja e tij ishin larguar tashmë. Mendoja se çfarë historie mund t'i propozoja Vekslerit në vend të asaj që donte të bënte film. I kisha propozuar gjithmonë materiale. Ishin histori të tmerrshme, ato që i kisha treguar Vekslerit, si ajo e një Vilhelm Teli modern: Ai është udhëtar veprimi i një fabrike pajisjesh kuzhine. Në fshatin e tij organizohen çdo vit Festivalet e Telit, ku ai luan rolin e Vilhelm Telit dhe për këtë qëllim lë të rritet një mjekër, aq sa i ngjan Telit të Hodlerit. Pas shfaqjes së fundit festohet gjatë gjithë natës. I pangopur me gjumë, udhëtari i veprimit duhet të niset me Opelin e tij për në Itali, për të hedhur në treg një shtrydhëse të re frutash. Ashtu siç është i rraskapitur, pak përpara se të mbërrinte në vendin e caktuar, në mes të sheshit të pazarit shtyp aty nga mbrëmja një burrë. I kotur në timon, ai shikon ende një fytyrë të tërbuar, mishtore, të kuqe flakë, e cila zhduket poshtë kapakut të motorit, një rrapëllimë e fuqishme, një turmë e ngrirë njerëzish, shkel gazin dhe kalon mespërmes njerëzve që shpërndahen me shpejtësi prej andej, ndalon në qytetin tjetër, në vendarritjen e tij, parkohet përpara hotelit ku ndalon gjithmonë, hidhet mbi shtrat në dhomën e tij dhe e merr gjumi. Të nesërmen në mëngjes ai bëhet i ndërgjegjshëm se ka shtypur një njeri dhe është

arratisur nga vendi i aksidentit. Ai pret policinë. Askush nuk vjen. Shikon punët e tij. Për shtrydhësen e frutave nuk interesohet askush. Policia ende nuk po vjen. Në mbrëmje ai mund të nisej. Qëndron. Policia ende nuk vjen. Qëndron edhe ditën tjetër. Asgjë. Arratisja e shoferit duket se ka patur fat, por ditën e tretë kthehet në qytezë. Ndesh një varrim të madh dhe ndalon. Pyet se kush po varrosët? Kryetari i bashkisë. Si kishte vdekur? E kishte shtypur një makinë. Ai i bashkohet vargut të përmortshëm. Një vejushë, me sa dukej shumë e re, por e mbuluar me vello. I duket sikur po e vëzhgojnë nga të të tëra anët me vëmendje, sikur turma mund të turrej drejt tij nga çasti në çast. Përpara makinës së tij qëndron një polic. Ai kthehet në një rrugicë. E ndjekin fëmijë. Pastaj një burrë, e ndjek gjithnjë e më shumë. Bie nata. Dikush e kap nga pas tij, një grua e re. Ajo i pëshpërit se është e veja, e tërheq në shtëpinë e saj. – Faleminderit, përsërit ajo pa pushim, - faleminderit, e gostit, pastaj shkon me të në shtrat. Herët në mëngjes ai del vjedhurazi nga shtëpia. Në sheshin e tregut është makina e tij. Ulet në timon, don të niset. Atëherë nga të tëra shtëpitë dhe rrugicat dalin njerëz, burra, vajza, fëmijë. Molte grazie, grazie infinite (shumë faleminderit, faleminderit pafund). Ai e ka çliruar fshatin nga një tiran. I mbushur me dhurata, makinën plot me sallam, kianti, proshutë parma, e stolisur me lule, ai largohet nga qyteza. Pashë rreth e rrotull. Duhej të ishte një histori e re. Banda vazhdon të luante muzikë, edhe po vallëzonin. Shumë çifte të moshuara. Në kolltukë, të palëvizshëm, shumë të moshuar. Herë pas here dëgjoja të flisnin anglisht. Mendova se si do të ishte po të vinte këtu një bos plak i një sindikate gangsterësh? E pashë ulur në kolltukun ku kishte ndenjur i ulur Veksleri, duke vëzhguar shoqërinë, këtu një çift amerikan i pasur, atje një vejushë e stolisur me bizhuteri. Shëndeti i tij është i lodhur, ai është për kurim në Valdhaus, madje po mendon të tërhiqet nga punët, por pastaj një mendim i ri i jep hov. Ai blen hotelin dhe një pjesë e personelit zëvendësohet nga njerëzit e tij, që tashmë shfaqen si portierë, kryekamariër etj. Ata mësojnë se cilat shtëpi të klientëve janë bosh dhe mund të grabiten dhe cilët klientë mund të shantazhohen apo të rrëmbehen më vonë. Por në dimër gjendja bëhet problematike. Bosi e ka mbushur hotelin e zbrazët me gangsterë që donte t'i siguronte për ca kohë nga policia e Nju Jorkut, Çikagos dhe San Franciskos: Tani ata janë të sigurt në shtëpinë e kurës, por fillojnë të mërzhiten, dhe kur nisi të mërzhiten, fillojnë të tiranizojnë fshatin. E përfytyroja fshatin si Sculzin përballë Valdhausit, të ndarë nëpërmjet lumit In, por të varfër dhe krejt të varur nga shtëpia e kurës. Gangsterët bëhen gjithnjë e më fodullë, fshati është i pafuqishëm, të gjithë avokatët janë të korruptuar nga bosi, as qeveria nuk ndërhyh, kush ankohet, quhet gërnjar . Atëherë fshati kujtohet për virtytin e tij zviceran, shtëpia e kurës i shfaqet si një këshhtëjellë, një natë ai ngrihet dhe bën shkumb e hi shtëpinë e kurës me ndihmën e zjarrfikëses, gangsterët, që donin të shpëtonin, e hidhnin në flakët e zjarrit përherë. Historia depërtoi në nënvetëdije. Pas më shumë se tridhjetë vjetësh shpërtheu sërish. Ajo që sot e quan veten të krishterë më xhindosi. Vrava mendjen sesi do të dukej Zoti, po ta personifikonin sot. Nga bosi i gangsterëve lindi Plaku i Madh. Shkrova Luginën e rrëmujës. Ende

nuk e kisha përfunduar romanin, kisha përshkruar zjarrin e madh, kur u bë shkumb e hi Valdhauz Vulpera. C. vizitoi me mua vendin e zjarrit. Përpara tij, i pavërtetë, një lehë e rrumbullakët bari i mirëmbajtur, me një shatërvan artistik. Pastaj një gardh dërrasash si pengesë, pas tij një rrënojë dykatëshe e djegur, oxhakë që ngriheshin pa kuptim drejt qiellit. Pjesa e mesit e fasadës kryesore çuditërisht e mirëruajtur, mbishkrimi në harkun e gurtë të shkallëve të gjera që ngjiteshin nga holli, ishte ende i lexueshëm: Valdhauz Vulpera. Edhe harqet e bazamentet e stilit klasik të dyerve të hyrjes dhe dritareve të sallës ishin të paprekura, por dyert dhe dritaret mungonin, fasada në të djathtë pranë kafazit të shkallëve ishte e zezë nga zjarri, fasada në të majtë e mbuluar me tym. Dritare ngado si drejtkëndësha të zbrazët. Ecëm përreth shtëpisë, trarë të karbonizuar, një gjysmëparmak druri varej poshtë, përpara dyerve të zbrazëta, kangjellat prej hekuri të ballkoneve, në krahun anësor, ku kisha banuar dikur, disa dritare me korniza druri pa xhama, njëra kishte ende një copë xhami. Në një tjetër, pas xhamave të dritareve të zbrazëta, perde të grisura. Hymë në rrënojë përmes një hyrjeje anësore. Në sallën e shembur një tra hekuri i zhveshur, i kuq, i përflakur, i cili kishte mbajtur tavanin, vendi ku Veksleri kishte qëndruar si mbret në fron, ngado gjërmadha, shkalla e gjerë, pjesërisht e paprekur, të çonte lart në zbrazëti, një rrëmujë tubash elektrikë, radiatorë, përmes një dysheje të shembur mund të përfytyroje në bodrum një kaos shufrash hekuri dhe kazanësh të copëtuar. Valdhauzi e kishte kryer shërbimin e vet. Për kujtimin harresa është gjëja më e rëndësishme. Ajo e filtron kujtimin. Ndaj nuk kam mbajtur kurrë ditar. Një ditar e burgos kohën, e pengon harresën. Njeriu, i cili nuk do të mund të harronte asgjë, do të ishte një kompjuter që ushqehet përherë me fakte. Jeta e tij do të ishte e padurueshme, nëse do të mbyllej në vetvete, do të përjetonte edhe një herë gjithçka që ka përjetuar, pas çdo kujtimi do të qëndronte një kujtim tjetër, dhe kujtimi i saj do të shpërbëhej në copëza të panumërta. Vetëm përmes harresës koha bëhet e durueshme dhe kujtesa e formueshme. Sepse çdo kujtim është filtruar nëpërmjet distancës që duhet të përballojë. Edhe po të jetë shumë i qartë, kurrë nuk është plotësisht objektiv, gjithmonë përzihet subjektivja: Piter Bruk bëri provë në Teatrin Sarah Bernhardt veprën e parë të Shekspirit, Titus Andronicus. Vivien Leigh doli nga një shpellë, dy currila të kuq gjaku rridhnin nga mëngët e saj, dy djemtë e mbretëreshës së gotëve e kishin përdhunuar, i kishin prerë gjuhën dhe duart dhe po e tallnin. Titus Andronicus in e kisha lexuar vetëm shkarazi, kush e ka lexuar me kujdes, kush e ka lexuar komplet? Piter Bruku nuk zbuti gjë, guxoi ta vinte veprën në skenë, e la të kalonte me ngut, gjithçka u bë e mundur, groteskun nuk e kuptojë mendje, por e kuptojë, i tërhequr brenda vorbullës, grotesken, dhe të dukej e natyrshme që Titus Andronicusi, i cili kishte humbur njëzet e një djem në luftën kundër gotëve dhe kishte therur vetë djalin e njëzetedytë, vetëm sepse kishte guxuar ta kundërshtonte, në skenën tjetër ia priste vetes dorën për të shpëtuar jetën e djalit të tij të njëzet e tretë dhe të njëzet e katërt: megjithëse ishte krejt e qartë se gjenerali i tërbuar kish rënë pre e një mashtrimi, në skenë qëndronte një i marrë i pabesueshëm e megjithatë u bë bindës. Gjithçka ndodhi kundër çdo logjike dramaturgjike, madje doli nga një marrëzi e pastër dramatike, por këtë marrëzi guxuan ta vënë në veprim, dhe pikërisht kjo ishte madhështorja, dhe u krye. Kështu nuk u duk qesharake as fisnikëria me të cilën vëllai i tij dhe djali i tij më i vogël, i njëzetepeti që u grindën se kush prej tyre të priste dorën e tij në vend të dorës së Titusit, edhe britma u pranua, kur një ushtar solli në një shportë dorën e Titusit dhe dy kokat e djemve të tij, çka e bënte krejt të kotë sakrificën e dorës: - Tani ftohu, Etna e nxehtë e Sicilisë dhe zemra ime u bëftë një vend i pistë flakësh përvëluese, madje as shpërthimi i zemërimit të Andronikut dorac të provuar nga vuajtjet, ky Mbihiob në tryezën e familjes, në krah të bijës së tij të gjymtuar, kur vëllai i tij vrau një mizë, e vetmja skenë që më kishte mbetur nga leximi, nuk shkaktoi të qeshura: Çfarë godet me thikën tënde Mark? E godita dhe e vrava; ishte një mizë. – Turp të kesh, vrasës; vrave zemrën time; sytë e mi janë të tejngopur nga mizoria: një vrasje, e ushtruar te një gjallesë e pafajshme, nuk i ka hije vëllait të Titusit: ngrihu dhe shko. Shoh që nuk je i denjë për shoqërinë time. – O i dashur! Vetëm një mizë vrava! — Nëse miza kishte baba dhe nënë, ai do ti ulte flatrat e saj delikate e të arta dhe do të këndonte nën zë vajin dhe gjëmën nëpër ajër! Krijesa e padjallëzuar, e mirë fluturoi duke kënduar këngën e saj të bukur për të na argëtuar; dhe ti e vrave atë! — Më fal; ishte një mizë e zezë, e keqe, krejt si perandoresha Mor;

prandaj e godita. — Oh, oh, oh, atëherë më fal që të kam qortuar, sepse ti bëre një akt mëshire. Jepma thikën tënde, dua ta bëj copë-copë. Më parë gjithnjë isha tallur me këtë skenë, por tani, edhe pse jo fjalë për fjalë, e kuptoja sipas përmbajtjes, isha i prekur prej saj; dhe tek ajo edhe sot gjej një nga skenat më të bukura e njëkohësisht më qesharake të teatrit, të kuptueshme vetëm në këtë inskenim, në patetikën e anglishtes elizabetiane, të folur nga Lorenc Oliveri, e mundshme vetëm në teatër si rezultat madhështor-grotesk i një gjendjeje të çmendur skenike. Ajo që përjetova atë natë në Paris nga veprimet e përbindshme skenike ishte teatri që ëndërroja, teatri në pamundësinë e tij të mundshme, teatri si pasqyrë e botës, i shtrembëruar dhe i ekzagjeruar, megjithatë përmes shtrembërimit dhe ekzagjerimit ishte i vërtetë, i aftë të bënte realitet, teatri si një kundërbotë e frikshme, ku bota jonë e tmerrshme bëhet e interpretueshme. Gjithçka ishte pa kuptim dhe me kuptim njëkohësisht, bota ishte skenë dhe skena ishte botë, dhe në të njëjtën kohë kuptova që kjo botë nuk mund të përshkruhej më ashtu siç e përshkroi Shekspiri, se duhej një gjuhë tjetër, të tjera tëhuajëzime dhe shtrembërime për ta interpretuar atë. Isha shumë i mallëngjyer për të pritur fundin e provës. U largova nga teatri në orën tre të mëngjesit. Nuk mundtë çliroheshja më nga dëshira për të shkruar diçka të egër, groteske, shekspiriane, një pjesë për të tashmen. Mbresa e provës së Titus Andronicus, ky vizion se si duhej të ishte teatri, krijoi sfondin përpara të cilit zhvillohet Frank V. Pjesët e Shekspirit zhvillohen në një botë hierarkike, edhe Titus Andronicus perandor, perandore, princër, gjeneralë, oficerë, popull, kjo hierarki vlente të përcillej në të tashmen, ajo nuk qëndron më në themelin e shtetit, por të një firme, të një banke private, drejtori dhe gruaja e tij, fëmijët e tyre, prokurori, shefi i personelit, punonjësit e bankës, klientët. Më tundoj edhe aventura për ta përdorur këngën si një mjet dramaturgjik. Pa veprimin, këngët në Frank v. janë të pakuptueshme. Por duke qenë tepër i paduruar për të ndërtuar një veprim, nisa të improvizoja një veprim pa e shkruar atë. Kur kisha konceptimin e një materiali, kurrë nuk shkruaja një skicë, ashtu siç nuk u paraprinte pikturave dhe vizatimeve të mija me penë asnjë skicë apo studim. Fakti që ngatërroj gjithmonë rrugën gjatë shkrimit e vështirëson punën. Por fantazia nuk vepron vetëm në mënyrë asociative në vepër, por mbi të gjitha në mënyrë dialektike, sigurisht në kuptimin e Kantit, megjithatë ai e konsideronte dialektikën një pseudo-filozofim, në këtë pikëpamje ajo dëshiron të arrijë te njohuritë vetëm përmes arsyes, pa mbështetjen e nevojshme të përvoja. Ky “mendim i rremë” është tipik për fantazinë: Ajo i ndërton pushtetet e saj kryesisht përmes logjikës, prandaj për të nuk është e mundur të paraqesë botën reale, por vetëm botë të mundshme: Fantazia dialektike është e paparashikueshme, ajo mund të krijojë nga një tezë një antitezë dhe nga kjo një antitezë tjetër, dhe kështu me radhë, apo nga e njëjta tezë themelore, pak a shumë si gjembat e një iriqi, mund të zhvillojë gjithnjë antiteza të reja. Shkrova tekstet e këngëve, dhe sapo i kisha lexuar Paul Burkhardt strofën e parë, ai u ul në piano dhe filloi të kompozonte. Kishte ardhur nga Neuchâtel, ecnim përditë përtej moçalit të madh midis Vicilit dhe Bellechasse, përgjatë rrugëve fill të drejta të fushës, herë pranë një burgu, herë pranë një tjetri, në fushë kishte grupe dhe grupe të vogla të burgosurish; këngën e Frida Fyrstit e krijuam me rastin e një udhëtimi me makinë drejt Yverdonit. Punuam rreth dhjetë ditë, gjatë kësaj kohe unë skicova vetëm një skenë: Ajo lindi shpejt, e nxitur, me një vull, brenda pak orësh nate, vrasja e prokurorit Bëkman nga çifti Frank, më pas duhej të ndryshoja vetëm atë që ishte e parëndësishme, stilistiken. E vështirë ishte kënga e ngushëllimit, që bankieri i rilindur e këndonte i veshur si prift, ndërsa gruaja e tij vriste me një gjilpërë mikun që po vdiste, që të mos shkonin për tu rrëfyer, ajo nuk i besonte sekretit të rrëfimit. Rikrijova tekstin e një kënge të Paul Burkhardt, “Lutja e një zezaku”, nga kjo lindi “Është natë, natë e thellë, pa fund natë”, etj. Burkhardi më këndoi me piano këngën e rikrijuar. Kisha ndjesinë se e kisha keqpërdorur. Por në shumicën e skenave punoja ngadalë dhe gjatë, veçanërisht në skenat, funksioni i të cilave është vetëm një, ai dramaturgjik. Eca përpara duke kërkuar me mendim, qëndroj para vështirësive, që nuk mund t’i parashikoj, përpara pabesueshmërive brenda fabulës, të cilat më bien në sy vetëm më pas, shmangia e të cilave e bën shpesh të nevojshëm ndryshimin e veprimit. Puna nuk duket se ka përparuar, i ngre kurthe vetes, mundohesh me skena, për të cilat më vonë nuk e di se çfarë duhet të ketë qenë kaq e ndërlikuar tek ato. Në kujtesë koha duket se është bjerrë.

Marrë nga: Turmbau: Stoffe IV-IX, 1990

XHENI SHEHAJ

Zjarr në bibliotekë

Ditën kur ra zjarri në bibliotekë, ai ndodhej në sallën e leximit. Kohët e fundit ishte dhënë shumë pas fesë dhe kalonte orë të tëra duke lexuar libra me përmbajtje fetare. E mundonte një temë për të cilën nuk po gjente një përgjigje të kënaqshme. Së fundmi kishte zbuluar një libër të një autori arab i cili shkruante për jetën pas vdekjes. Libri nuk ishte përkthyer në gjuhën shqipe dhe qëndronte në raft i paprekur. Por ai e kishte ndarë mendjen, do të mësonte arabisht dhe do ta lexonte me patjetër atë libër. Kishte lexuar shumë për temën e pasvdekjes por sërish nuk e bindte asnjë përgjigje. Ndaj dhe shpresat i kishte varur tek autori arab.

Nga e hëna në të shtunë, ai ndiqte të njëjtën rutinë ditore. Prej orës nëntë e deri më pesë të pasdites lexonte në bibliotekë. Drekën e merrte me vete dhe herë pas here shkëputej nga leximi e dilte për të tymosur ose sillej aty qark, sa për të shpirë muskujt. Miq e shokë nuk kishte, dhe as që fjalosej me njeri. Përshendeste thatë, sa për mirësjellje punonjës in e bibliotekës, merrte librat dhe ulej në vendin e tij të zakonshëm.

Pikërisht atë ditë ndodhej i ulur në sallën e leximit, në vendin e tij të zakonshëm, në bibliotekën e qytetit të tij. Në sallë mbizotëronte qetësia pasi ishin vetëm katër veta që lexonin. Punonjësi nuk ndodhej në vendin e tij. Ai hoqi syzet, fërko i sytë me gishta, i puliti disa herë, pastaj i hodhi një vështrim sallës. Vështrim që zgjati dhjetë sekonda. Vuri syzet, hapi bllokun dhe me mendje po përpunonte atë çfarë do të shkruante. Bash në çastin që filloi të hidhte në letër përshtypjet mbi një frazë që kishte lexuar pak më parë, dëgjoi ulërimat e punonjësit të bibliotekës:

- Zjarr! Zjarr!

Për disa sekonda e humbi toruan. As nuk e kuptoi se nga doli punonjësi. Rrotulloi sytë për të kuptuar se çfarë kishte marrë flakë. Dhe ja, në sallën ngjitur, ku kryesisht kishte libra e gazeta të vjetra, disa tavolina druri e grumbuj fletësh të bardha që nuk dihej se çfarë roli kishin, shiheshin gjuhët e flakëve teksa lëpiheshin me letrat. Punonjësi e kish humbur toruan dhe vinte vërdallë duke thirrur. Një turrë e madhe me gazeta u përpi nga flakët. Ai vështronte si i shastisur. Zëri i çjerrë i burrit e solli ndër vete. Sërish nuk po kuptonte se çfarë po ndodhte. Ktheu sytë drejt flakëve dhe në atë moment kuptoi se ato po përhapeshin me shpejtësi dhe shumë shpejt do të arrinin tek ai. U ngrit me vull, bllokun e shënimeve e futi në pantallona.

Nga jashtë ndërtesës vinte alarmi i zjarrfikëses që tashmë po afrohej në vendngjarje. Kaos, tym, njerëz që thërrisnin. Ai nxitoi hapat. Zjarrfikësit ia behën ndërkohë dhe nisën të shtronin zorrën e ujit. Zëri i një mashkulli pyeste a kishte njerëz brenda godinës. Gjithë - gjithë para se të binte zjarri në bibliotekë ishin pesë veta bashkë me punonjës in. Katër prej tyre ishin tashmë jashtë, i pesti ishte ende brenda.

Ai kish nisur të kollitej. Dëgjonte emrin e tij që e thërrisnin në kor zjarrfikësit dhe turma e mbledhur për qark. I merreshin këmbët. Tymi dhe era e djegësirës ia troshitën keq shikimin dhe stomakun. Megjithatë ai nuk dilte që aty pa marrë me vete librin. Duke u kalamendur u fut tek salla ngjitur. Iu afrua raftit, mori librin e futi nën bluzë dhe teksa kthehej u plandos pa ndjenja.

Nuk mbante mend asgjë. As zjarrfikësit që e kishin nxjerrë prej aty, as turmën spektatore, as ambulancën. Vetëm libri i ndërmendej. Libri i fshehur nën bluzë. Kur u zgjua e kërkoi por më kot. Afër shtratit të spitalit qëndrote një polic. Ai nuk po kuptonte kurr gjë. Ende pa arritur të fliste, polici i tha se ishte nën arrest për shkak të zjarrvënies në bibliotekë. Ai shqeu sytë, tundi kokën, bëri të hapte gojën por nuk fliste dot. Më në fund mblodhi gjithë forcën dhe artikuloi:

- Nuk ia vura unë zjarrin! Ju betohem!

Por provat flisnin kundër. Frekuentimi i shpeshtë i ambjentit, leximi i librave me përmbajtje mbi vdekjen dhe pas vdekjen, shënimet e tij në bllok, meditimet, përsiatjet mbi jetën, etj. Sipas tyre ai donte të bënte provën. Të vdiste në mënyrë që të merrte vesh përgjigjen.

- Absurditet! Përse do i vija zjarrin bibliotekës? Përse do të vrisja njerëz të pafajshëm? Vetëm për provë? Kjo është absurde! Nuk ka kuptim. Unë gjeta një libër, unë do të filloj të mësoj arabisht që të lexoj atë libër. Unë nuk kisha në plan të vrisja veten dhe as të tjerët. Unë thjesht doja përgjigje, po kërkoja përgjigje për atë që më shqetësonte. Kaq. Unë nuk jam ...

Lotët nuk e lanë të vazhdonte. As fytyra si prej allçie e policit që qëndroi gjithë natën në korridor për ta ruajtur. Të nesërmen furgoni i policisë e mori me vete njeriun që kërkonte të dinte për jetën e përtejme.

Më datë 12 dhjetor 2025, ditën përkujtimore të 86-vjetorit të Ndarjes nga jeta e artistit shkodran Kol Idromeno (1860-1939) në Bibliotekën e qytetit Shkodër, u organizua ceremonia e prezantimit të Monografisë “Idromeno – Kostumografia” e Dr. Merita Tocila. Të pranishëm në këtë takim ishin znj. Teuta Qyteza Shala N/Kryetare e Bashkisë, znj. Sara Smaja, drejtore e Bibliotekës; znj. Majlinda Laçaj, drejtore e Muzeut Historik, Shkodër, z. Helidon Sokoli, drejtori i Trashëgimisë Kulturore, znj. Elena Zorba; artdashës e intelektualë si dhe artistët Ikbal, Kalaja, Ferid Kola, Andi Hila dhe Shpëtim Garuci. Gjithashtu morrën pjesë nxënës dhe studentë të qytetit të Shkodrës. Mbas përrurimit të Monografisë kushtuar themeluesit të artit realist laik shqiptar Kol Idromeno – z. Benet Beci, Kryetar i Bashkisë, Shkodër - priti në zyrën e tij autoren e Monografisë Dr. Merita Toçilën, organizatorët e këtij takimi si dhe dy Recensuesit znj. Arta Marku Qëndro – gazetare e njohur e kulturës dhe z. Ylli Drishti Historian & Kurator Arti.

Kur flasim për artin realist shqiptar, është e pamundur të mos ndalemi tek figura e Kolë Idromenos. Ai nuk ishte vetëm piktor, por një krijues i gjithanshëm: fotograf, arkitekt, skenograf, operator i hershëm filmik. Një personalitet i cili, me vizionin dhe pasionin e tij, shënoi një epokë të re për kulturën dhe artin shqiptar. Vepra e tij, përveç vlerave estetike, përbën një dokument të gjallë historik, ku ruhen zakone, rite dhe mbi të gjitha - veshja shqiptare, me të gjithë pasurinë e saj simbolike. Studimet për Idromenon janë të shumta. Kujtojmë monografinë e hershme të Mikel Prenushit, kujtimet e Simon Rrotës, apo analizat e Ferid Hudhrit, Odise Paskalit, Eleni Laperit e të tjerë. Në lidhje me kostumografinë shqiptare, vepra e Andromaqi Gjergjit “Veshjet shqiptare në shekuj” (2005) përbën burimin themelor, të plotësuar nga studimet e Agim Bidos dhe Kahreman Ulqinit mbi artin popullor dhe veshjet tradicionale.

Po ashtu, autorë të huaj si Aleksandër Degrand, Franz Nopcsa, Edith Durham apo Hyacin the Hecquard kanë dhënë dëshmi të vyera për jetën e Shkodrës në fundin e shekullit XIX. Megjithatë, përmasat kostumografike të veprës së Idromenos mbeteshin ende në hijen e studimeve. Këta autorë, vendas dhe të huaj, krijojnë së bashku një kornizë të pasur interpretimi, mbi të cilën është mbështetur studimi - MONOGRAFIA e Dr. Merita Toçilës “Idromeno – Kostumografia”, duke i dhënë dimension të ri ndërthurjes mes artit dhe identitetit kulturor shqiptar. Pikërisht këtu qëndron vlara e monografisë së Dr. Merita Toçilës, që për herë të parë e sheh Idromenon si një kronikan të veshjes tradicionale shqiptare.

Figura e Kol Idromenos (1860–1939) është ndër më përfaqësueset e kulturës pamore shqiptare në pragun e modernitetit, ai mbetet një emër i shumëdimensionuar, që e tejkaloi kufirin e profesionit për të qenë dëshmitar e njëkohësisht krijues i shpirtit të qytetit të Shkodrës. Në qendër të vëmendjes sonë është sidomos kontributi i tij në pasqyrimin e kostumografisë, një fushë ku arti vizual bëhet dëshmi historike dhe etnografike.

Pikërisht këtu lidhet vepra e Dr. Merita Toçilës me titull “Idromeno – Kostumografia”, një studim i mirëfilltë albanologjik që sjell një qasje të re për leximin e artit të Idromenos. Ky libër nuk është thjesht një Monografi artistike, por një udhëtim kërkimor, ku përmes analizës së tablove, shkrimeve të kohës dhe dokumenteve arkivore, rikthehet një pasuri vizuale me vlerë të shumëfishtë. Botimi i ri, na jep rastin të kuptojmë se si arti shndërrohet në mjet të ruajtjes së kujtesës dhe identitetit kombëtar.

Shkodra e shekujve XIX–XX përfaqësonte një qendër të gjallë kulturore, ku ndërthureshin traditat vendore me ndikime të Europës së kohës. Ishte qyteti ku takoheshin tregtarët e huaj, konsujt, udhëtarët dhe intelektualët shqiptarë, duke krijuar një hapësirë të pasur të shkëmbimit kulturor. Pikërisht në këtë mjedis, Idromeno gjeti terrenin për t’u formuar dhe për të zhvilluar një krijimtari që bashkonte traditën e vendlindjes me përvojën e tij në Venedik. Në këtë kontekst, arti nuk kishte vetëm funksion estetik, por edhe edukues e dokumentues. Tablotë e Idromenos, të mbushura me skena të jetës qytetare dhe fshatare, bëhen dëshmi të pakontestueshme të tipareve shoqërore, të ritualeve dhe, mbi të gjitha, të kostumografisë. Çdo element i veshjes, çdo detaj i zbukurimit popullor, çdo kombinim ngjyrash merr vlerën e një dokumenti kulturor.

Nëse peizazhet e Idromenos bartin frymën poetike të natyrës, portretet dhe skenat e jetës përditshme ngërthejnë një thesar të pashtershëm etnografik. Kostumografia, si pjesë e pandashme e këtyre tablove, është trajtuar nga Idromeno jo vetëm me saktësi të syrit realist, por edhe me ndjeshmëri estetike. Ai e shihte veshjen populllore si shprehje të identitetit dhe të dinjitetit njerëzor. Në tablotë e tij hasim larmishmërinë e veshjeve të Shkodrës, të Malësisë, por edhe kostume të qyteteve të tjera, duke i bërë ato një enciklopedi vizuale të kohës. Ky dimension e shndërron pikturën e Idromenos në burim të vlefshëm për studiuesit e artit, të historisë, të etnografisë dhe të antropologjisë kulturore. Monografia “Idromeno - Kostumografia” shoqërohet me ilustrime cilësore dhe është e ndarë në katër kapituj të menduar me kujdes.

Kapitulli i parë - “Dy rrugët”

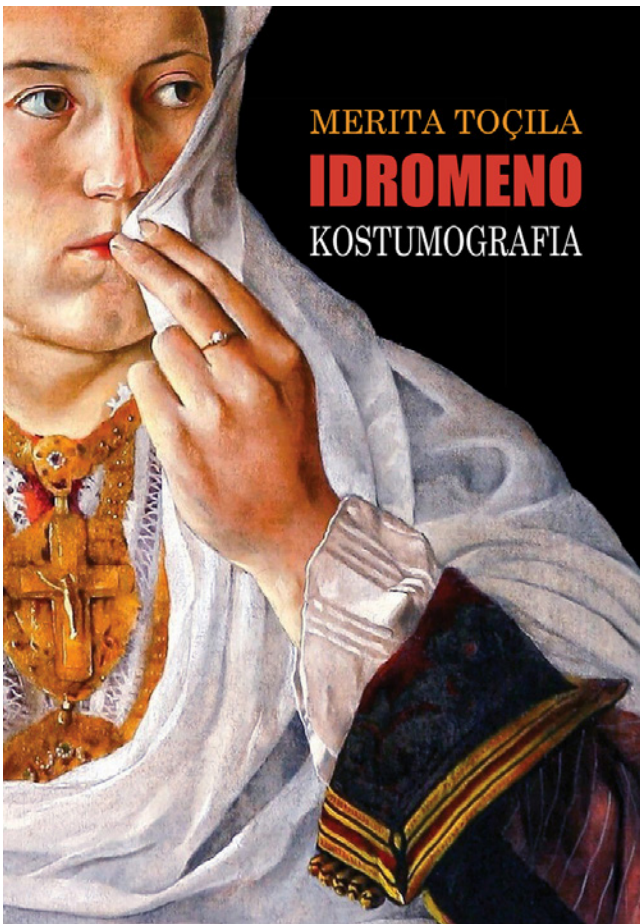
Autorja na udhëheq nëpër parakalimin madhështor të mbi 260 figurave, ku çdo kostum, çdo ngjyrë, çdo detaj është shenjë e identitetit shoqëror e kulturor. Autorja Tocila i bën një analizë të detajuar tablosë, llojeve të kostumeve dhe larminë e dekoracioneve Ajo ndalet në përshkrimin artistik të veshjeve:

Monografia “Idromeno – Kostumografia” e Dr. Merita Tocila

Nga Ylli Drishti

kostumeve të burrave dhe ndikimin venecian, bën krahasimin e veshjeve nga veriu në jug të Shqipërisë. Ajo me shumë kujdes sipas skenave të ndryshme në tablo përshkruan mënyrën e realizimit të veshjeve deri në detaje, por edhe ndalet në përshkrimin e veshjeve sipas shtresave të popullsisë, ngjyrat e veshjeve dhe simbolika e tyre. Duke u ndalur tek veshjet si të grave por edhe të burrave autorja bën krahasimet e nevojshme me veshjet e vjetra. Duke kaluar centimetër për centimetër në tablo gjatë analizës artistike ne njihemi dhe me grupet “mëkatara” të plagëve të shoqërisë: si prostitucioni, gjakmarrja. Në tablo nuk mungojnë dhe figurat e klerikëve me veshjete tyre ceremoniale. Studjuesja gjithmonë e vëmendëshme ndaj historisë së qytetit sjell dhe fakte të nivelit të zhvillimit të artizanëve që merreshin me realizimin e këtyre kostumeve që arrinin në mbi 100 punishte.

Kapitulli i dytë - “Motra Tone”

Portreti i famshëm shndërrohet në një dëshmi të gjallë të veshjes shkodrane, ku veli, stolitë dhe qëndrimi i gruas bartin një botë të tërë simbolesh. Tek kjo tablo, studjuesja Tocila ofron me shumë inteligjencë të dhëna mbi rolin e Velit – Degermisë që mbulon pjesërisht portretin e Tones, rolin e këtij elementi në veshjen e gruas shkodrane.. Ajo ndalet tek stolitë, hedh një vështrim mbi llojshmërinë e kostumit femëror sipas moshës etj. Ajo -studjuesja Tocila, me një kërshëri jo të zakonite ka shfletuar e skeduar botime, arkiva, muze e pavione etnografike me këto lloj veshjes dhe sjell fakte dhe detaje për herë të parë nën këndvështrimin e saj artistik si artiste dhe kostumografe.

Kapitulli i tretë - “Alla franga”

Kostumi i ri ne mjediset shqiptare, na flet për depërtimin e modës perëndimore në Shkodër, për ndryshimin e shijeve dhe për ndikimin e borgjezisë së re. Në këtë kapitull jepet dhe panorama ekonomike dhe historike e lindjes së borgjezisë së re në qytetin e Shkodrës dhe fillimet e veshjes perëndimore. Braktisja graduale e kostumeve me ngjyra dhe dominimi i ngjyrave të errëta ku evidentohet imazhi i mashkullit të shekullit të ri. Studjuesja analizon mjaft qartë se çfarë përfaqson veshja e re dhe si siguroheshin blerjet jashtë vendit, duke cituar dhe konsullin francez Degrand. Në fakt realizimi në këto vite i disa portreteve me këto veshje përveç vlerave piktorike sigurisht kanë dhe informacionin e një dokumentacioni historik. Kështu autorja përmend disa nga këto punime si: “Portet Burri”; “Portret Plaku”, ajo i referohet dhe vizatimeve të Idromenos për këto veshje që ruhen në Arkivin e Shtetit, Tiranë. Gjithashtu janë dhe disa portrete të tjera me këto veshje si: “Andrea Skanjeti”; “Mati Kodheli”. Duke vlerësuar dhe analizuar dhe veshjet perëndimore te Idromenos, autorja ndalet tek “Motra” (1920) dhe “Mbesa” e Idromenos dhe “RROBAQEPSJA” e Simon Rrotës. Artisti na ka lënë në pikturë dhe imazhe të njerëzve të thjeshtë si punimi me titull “Plaku i Postribës” apo “Rrobalsrja” – Akuael.

Ndërsa në kapitullin e fundit, “Shenjat” - Kujtesa E Veshjes., autorja ndalet tek portretet historike, si ai i Skënderbeut, duke na treguar se si Idromeno i përdorte kostumet si shenja kujtese dhe si mjete të identitetit kombëtar. Në këtë kapitull autorja ndalet tek motivet kryesore të pikturuara nga Idromeno në tablotë e tij, por ajo ndalet tek portreti i SKENDERBEUT – veshja e tij dhe elementet përbërës në ngjyrat, dekoracionet dhe burimi nga u mbështet autori.

Monografia e Dr. Merita Toçilës sjell një qasje të veçantë. Ajo nuk ndalet vetëm në përshkrimin artistik të tablove, por i vendos ato në një rrjet më të gjerë të burimeve historike, etnografike dhe dokumentare. Duke konsultuar arkivat, katalogët e ekspozitave dhe literaturën shkencore, autorja arrin të ndërtojë një panoramë të saktë të vlerës së kostumografisë në veprën e Idromenos. Metodologjia e saj është ndërdisiplinore: arti shihet si dokument, por pa i humbur dimensionet e tij estetike. Ajo evidenton sesi artisti Idromeno ka shërbyer njëkohësisht si piktor dhe etnograf i pashkruar, duke e fiksuar trashëgiminë e veshjeve tradicionale në një moment kyç kur modernizimi dhe ndërhyrjet e kohës po e ndryshonin dukshëm fytyrën e shoqërisë.

Ky botim monografik sjell një risi të qartë: na e kthen Idromenon jo thjesht si piktor, por si dëshmitar dhe arkivues të një bote që tashmë po humb. Përmes metodës krahasuese, duke lidhur tablotë e tij me burimet etnografike, studjuesja Tocila arrin të rindërtojë një panoramë të gjallë të jetës shkodrane të shekullit XIX-XX. Kështu, arti bëhet një arkiv i gjallë i kujtesës, dhe piktura një mënyrë për të ruajtur atë që shoqëria e kohës e kishte të përditshme, por që sot është pjesë e trashëgimisë. E gjithë kjo na kujton se Idromeno nuk ishte një figurë e zakonshme. Ai ndërtoi tavane e arkitektura, ekspozoi në Budapest, Romë, Bari, madje edhe në Nju Jork. Ai jetoi në një qytet si Shkodra, në kufirin midis Lindjes dhe Perëndimit, dhe ia doli të sjellë në telajo jo vetëm portrete, kompozime, por edhe kohë, zakone dhe shpirta. Në fakt, Idromeno shfaqet si një artist multidisiplinar, ndoshta më i plotësuar që ka njohur arti ynë i shekullit XX.

Ky libër vjen në një kohë kur albanologjia ka nevojë për studime të thelluara që bashkojnë artin me identitetin kulturor. Tocila nuk kufizohet vetëm në interpretimin e një artisti, por na tregon se si arti shqiptar i shek. XIX–XX mund të lexohet si kronikë e një shoqërie në tranzicion. Përmes Idromenos, ne shohim jo vetëm një qytet apo një epokë, por një proces të tërë të formimit të vetëdijes kombëtare. Në këtë kuptim, libri i Dr. Merita Toçilës nuk është vetëm një studim për artin, por një urë që lidh historinë, etnografinë dhe kulturën materiale. Ai fton studiuesit e brezave të ardhshëm që të shohin artin jo vetëm si krijim estetik, por si një burim i çmuar për njohjen e shoqërisë.

Kol Idromeno mbetet një figurë qendrore e artit shqiptar, jo vetëm për talentin e tij të gjithanshëm, por edhe për rolin e tij në dokumentimin e jetës dhe kulturës së kohës. Vepra e tij është një testament i gjallë i identitetit shqiptar, ku kostumografia merr përmasën e një gjuhe të heshtur, por të fuqishme.

Monografia e Dr. Merita Toçilës “Idromeno – Kostumografia” e bën këtë trashëgimi të flasë me një gjuhë të re, duke i dhënë studimeve akademike shqiptare një kontribut të rëndësishëm. Nëpërmjet këtij libri, Idromeno nuk mbetet thjesht një emër i njohur i pikturës, por shfaqet si një dëshmitar i historisë së jetës shqiptare. Ky botim i ri është një homazh dhe vlerë e shtuar për artin e Kol Idromenos si dhe një vlerësim për punën serioze shkencore të autores që i sjell lexuesit shqiptar një vepër unikal Monografike të një niveli të lartë shkencor dhe artistik.

23.12.2025

RRUGË

Kam hyrë në një lojë me shënjëza nëpër terr
Në udhëzën e humbur për mijëra vjet.

Dhe s'di, s'di nëse do mund ta gjej dot
Atë marrëzi, fat, lumturi apo gjëmë,
Të pi nektarin, a helmin e hollë
Të një bote që s'është
a ndoshta s'na është dhënë!..

Se kush më tha një ditë se çelësat e asaj bote
të mistershme
i mban të fshehura diku një poet.
Që ka bërë pakt me djallin në thundrën e
një kali
Dhe me një bulkth të vogël ëndrrë
që këndon nëpër netë.

KANTATË

Binte borë
me hënë të zezë.

Ne ishim si grunjërat
në moshën e dyllit.

Retë rendnin
Si hije skifterësh.

Kostrë e motit
qante mbi gurë,
Toka ime, moj!

NUK DIHET ASGJË

Asgjë nuk dihet për të,
asgjë.

Nuk dihet
as se kë do më shumë,
jetën apo vdekjen.

Kaq vite te baraka
ndanë urës së qytetit,
me sopatën e hënës
si bekim te koka.

MERIMANGA E DRITËS

Askush nuk e pa
atë gjestin
e pavëmëndshëm,
tek largonte nga fytyra
merimangën e dritës.
Ishte natë e vonë.
Terr legjende.
Në rrethin e hënës
plakeshin ylberet.
Unë lexoja
qiellin e të kremtes.

Askush nuk e shihte
burkën e të zezës,
tek thurej ngadalë
plot zafirë dhe yje.

Pastaj ikën të gjithë.
Në shesh mbeta unë
dhe komshia im
i verbër.

Ai tanimë
çdo ditë më thotë,
se merimanga e dritës
ishte blici optik
i hënës së zezë,
që do të përgjakte çdo ditë
syrin tim
dhe drita do shkonte
larg e më larg.

ALEKSANDËR
BARDHI*Bota fik dritat,
e unë bëhem zë*

Cikël poetik

DHIMBJE

Ngul sytë
në ballin tënd të dylltë.
Dhimbja
shkon drejt e në gjak.

Vetëm nikotina më mbetet në eshtra,
si drita e shirave
ne palcën e gurit.

PUSI ME HËNË

Nuk di pse shpesh
e kam dyshuar të vërtetën.

Më është dukur
si gënjeshtër më e vjetër në botë
që ende vazhdon
të bëj dritë mbi tokë.

E shpesh kam kujtuar
atë oshënarin e plakur,

që shkonte çdo natë te pusi me hënë
me shpresë të shikonte
kallogrenë e bukur.

Gjersa një ditë
u gdhi krejt i verbër.

MËKATARËT

Lumi shkonte rreth e rreth
Si një trash me dy fole.
Unë dhe cigank' e vogël
Lakuriq e të pafe.

Gjersa vinin vet ata
Të padukur, të pazë.
Digjin gjithë teshat e trupit
Pastaj mbyteshin
një nga një...

LISA TË UDHËS SIME

Lisa të thatë të udhës time.
Hijen ja u veshën
në trup udhëtarët.

Mua udhëtarit të fundit
më falni ndonjë lot
Tek mbështetem tek ju mbrëmjeve të qeta.
Se unë e di ç'mund të jetë një hije
Që rënkton diku thellë
zgërbonjave të veta.

LUFTRAT NUK I VRANË

Endrrat i patëm
si dragonjtë e qiejve
që netëve shkonin
në beteja të mëdha.

Luftrat nuk i vranë,

po ato do të vdisnin
në një botë pa luftë.

NJË EMËR

Shpend të ngordhur gërmat e një emri
Ranë mbi ujrat e pasioneve të verdha,
sikur shkruan epitafin e shkretanit të gjorë
ngrirë në dëborën e puplave të nxehta.

Dhe unë rri mendoj sa hire, mistere
vidhisen, kreshpërojë, kthinave të errëta,
Ku shkruhet epitafi i shkretanit të gjorë
ngrirë në dëborën e puplave të nxehta.

MESHË E PANDARË

Kam hapur dyert e mortit për të vërtetën
time
po askush s'po më vjen,
askush s'po duket në derë.
Askush.
As të afërmit, as komshinjtë
as miqtë, as armiqtë,
as shokët e përbashkët
me trupin plot plagë.
Askush.Thonë
janë lidhur kokë e këmbë
me gënjeshtër e tyre
e secili ha meshën
e mortit të vet.

Vonë, shumë vonë, përvidhem në ëndrra.
Lart në kodër shtriganët e kuq
zhdërvjellin prej brezit litarët e fatit
ku thundrapërgjakur prej kripës
ca dele të zeza
kullosin barin e tyre të harresës.
Trëmbem.
Një i vdekur në errësirë
ma rrëmben meshën nga duart...

KUPA E NATËS

Kush të piu
e s'u shërua,

Kush të derdhi
e s'u helmua,

O shpirti im i bruztë
holluar me hënë!

E DJELË PASDITE

Ç'mërzi e vagullt pëllumbash!...
Ç'ternajë trëndafilash pasdites së djelë!...

Ca muzgje hënorë
gërhijnë poshtë në pllajë
Si dasmorë të vonë që pija s'u del.

Ku shkoi ajo satanikja e vogël
ku shkoi,

Më thoni: ku jeni o djem?!

Katund' i degdisur në shkretëtirat e etjes.

S'di se ç'po ndodh
po mua do më gjeni diku buzë një varri
te dehur, sarhosh
prej bukurisë së vdekjes!...

DËSHMI

Gjithçka flijohet
në një çast të vetëm.
Ç'ka shkon me vdekjen?!
Çfarë mbetet me jetën?!...

Punoj, rropatem
fitoj.....po pastaj?!
Ah, të ngrija një kishë
me emrin e saj!..

Dhe në gjyq të fundit
dëshmitar të coj,
Lumin tim të mëkatit
dhe kishën që meshoj.

ZJARRE TË BARDHË

Ra një zjarr i beftë ndër shokë
Zbardhi tërë faqen e malit,
Se dikush kishte bërë be
Për lejlakun e Sherif Balit.
Ecja, dhe qeshja me vete
Sa në rrugë më ndal një polic.
Ti je - më tha - ai që mbledh
perëndimet e shuara
E i ndez nga e para, atje mbi Ardenicë?!...
Po - i thashë - shoku i Arben Velos
Që një lak Vjose i shtërngon te këmba,
Po sot ka ikur me shërbime shteti
Në një fshat të largët
me shumë hëna.
S'të pyeta - më tha - dua Nuri Plakun
Që i lidh kepucët
me këngën e gjelave të parë,
Mban pa leje donatorë metaforash
E ndez këtyre anëve
zjarre të bardhë!...
....Ishte prill.
Frynte juga e luleve
Zogjtë ngriheshin në qiell. Bëheshin
rrathë - rrathë.

BOTA FIK DRITAT

Ke kohë që ikën
ikën, largon
e s'po mundemi dot
të shihemi më.

Po unë e di mirë
ti diku ndalon,

bota fik dritat,
e unë bëhem zë.

LUMI I BURRAVE

Vetëm burrat e dashuruar
i njohin misteret e klithmave të ujit
në çastin kur lidhen me tokën e zhuritur.

Ndaj një natë ata
u kthyen në lumë,
Ku rërën dhe baltërat ende kësaj dite i
shoshin
vajzat dhe gratë e një katundi të varfër.

E PAZËSHME

Një e fshehtë e pazëshme,
pengu im që kurrë s'u shua
më përvidhet gjumit, netëve
me pak zë të marrë hua...

Një e fshehtë e pazëshme
shkoi në varr, e më pret mua.

Ka qënë fillimi i shtatorit të vitit 1970. Unë isha Drejtor i shkollës 8 vjeçare në katundin Buzmadhe të krahinës së Bushtricës, kur ende pa filluar nësimi, vjen një ushtar nga posta e kufirit, i cili më tha që, - Komandanti më njoftoi me telefon, që të hënën të paraqitesh në komitetin e partisë së rrethit. Në vetvehte shpreha habi, përse kërkohem dhe për këtë vë në dijeni edhe kolektivin si dhe familjen. Nisem nga Buzmadhja në këmbë, se në ato vite s'kishte rrugë automobilistike. Ende pa zbardhur dita, kaloj nga malet e bjeshkët e katundit Fshat, Lusën e të Kolesjanit. Në Bicaj, për fatin tim, gjej një makinë të rastit dhe arrij në Kukësin e Ri, që sapo ishte ndarë nga ai i vjetri dhe drejtohem për nga komiteti partisë. Pa vonesë më shoqërojnë për në zyrën e sekretarit të parë, Izet Dyrmishi, i cili më priti me përzemërsi, i pranishëm në këtë takim dhe Hajdar Kastrati, sekretar i komitetit të partisë që mbulonte edhe krahinën e Bushtricës.

Në fillim më pyeti për familjen, punën në shkollën e Buzmadhnë dhe në vijim doli në temë, për atë që pritej të bënim, nxjerrjen dhe botimin e gazetës lokale, siç e kishin dhe disa rrethe të tjera. Kemi përzgjedhur anëekënd rrethit, vazhdoi biseda, ata djem që janë të njohur dhe kanë shkruar në shtypin e kohës. Kështu mes tyre, pra që të jeni pjesë e stafit, redaktor, ju kemi emëruar edhe ju, Zylfi Tola, që keni shkruar vazhdimisht në disa gazeta qendrore dhe ke bashkëpunuar vazhdimisht me Radio Kukësin. Ai pastaj e porositi punonjësen e vet që të më shoqërojë deri te zyra e kryeredaktorit.

Këtu gjeta Hamdi Shllakun, që ishte emëruar kryeredaktor, si dhe redaktorët Zija Çela, Bajazit Cahani, Qemal Mata, korrektorin Bislim Cenën, si dhe daktilografisten Violeta Haxhiun. Kryeredaktor Hamdiu, shkurtimisht na prezantoi me njeri tjetrin dhe tek Zijai u ndal disi më shumë, që është prej Shkodre, ka punuar mësues në Helshan e Krumë të Hasit, e të tjera pjesë të karakteristikës së tij që e kishte përpara. Aty mësuam se gazeta do të quhej “Kukësi i Ri”. Dalim nga zyra e tani përshëndetemi nga afër me njeri tjetrin dhe së bashku shkojmë në kafe, që ishin të pakta, pasi ende jetonte Kukësi i vjetër, atje mes dy drinave shekullor. Zijaj mes nesh ishte më pak i njohur, pasi ne të tjerët njiheshim dhe ishim takuar dhe herë të tjera. Pasditen e asaj dite, mbidhemi në zyrën e kryeredaktorit, ku kishte ardhur dhe Xhafer Dobrushit, korospodent i gazetës “Zëri i Popullit” për qarkun e Kukësit dhe Ibrahim Çavolli, redaktor në gazetën “Puna”, të cilët do të ndihmonin fillimisht për botimin e numrit të parë të gazetës tonë lokale “Kukësi i Ri”. Pasi diskutuam pak edhe si gjatë, ndamë edhe rubrikat, për seicilin redaktor, duke u nisë nga aftësitë që kishim. Kështu unë, duke qënë se banoja në fshat dhe e njihja më mirë këtë sektor, mora pra fshatin, Zijai arsimin kulturën dhe traditat, ndërsa Bajaziti ekonominë. Së bashku me Ibrahimin e Xhaferin, aty ndamë detyrat për numrin e parë të gazetës lokale. Unë bëra dy informacione të shkurtëra po nga fshati, të cilët mi redaktoi Ibrahimit dhe hynë direkt në faqet e gazetës sonë të re, po kështu edhe Zijai e Bajaziti përgatitën disa artikuj dhe kështu me 13 shtator 1970 doli numri i parë i gazetës lokale “Kukësi i Ri”. Atë ditë ajo u shpërnda falas në qytet dhe në disa qendra pune, institucione, shkolla, reparte ushtarake etj. Gazeta po atë ditë, me anë të postës, shkoi në të gjitha lokalitetet, pa harruar edhe gjeologët e barinjët atje mes maleve e në bjeshkë. Ibrahim Çevolli qëndroi gati një muaj mes neve, ndërsa Xhafer Dobrushit, veç detyrës së vet, ishte i pranishëm edhe në çdo analizë për problemet e ndryshme të gazetës.

Zija Çela, një shok i praruar e shkrimtar universal në epokën tonë.

Nga Zylfi Tola

Zija Çela një shok i çiltër

Me Zijain nisëm një shoqëri të thjeshtë e të çiltër. Unë mësova shumë gjëra nga jeta e tij, gjithashtu dhe ai për mua. Veç të tjerave i pata treguar se jam nga një fshat i largët i Kukësit Buzmadhja e Lumës, për familjen, fëmijët, nënën, gjendjen ekonomike si dhe ku kisha shërbyer edhe si mësues edhe si drejtor shkollë.

Zijai, pas mbarimit të universitetit, së bashku me bashkëshorten, u emëruan mësues në Helshan, të Hasit, me gjithë ato halle e peripeci dhe pastaj në qytetin e Krumës. Më tregonte vazhdimisht për nënën e moshuar në Shkodër, për Dritanin, vëllezërit, jetën e hallet e tij, shkollën e mesme e atë të lartë. Ato qenë tregime letrare të vërteta. Që në fillim tek Zijai, zbulova shumë cilësi e tabijate të mira. Ai ishte tepër i komunikueshëm, i singjertë, më fliste hapur. Ai ishte 10 vjet më i ri se unë, por koha në Has, madje edhe vështërsitë e kishin afruar më shumë me botën e malësisë dhe problemet e saj.

Zijai me të gjithë shkonte mirë, dhe në gazetë fjala e tij kishte peshë. Të gjithë e pyesnim dhe konsultoheshim për shkrimet që përgatisnim. Shumë herë, veçanërisht unë, gjeja vështërsi e ngecje për vendosjen e titullit në ndonjë shkrim e reportazh. Zijai me dashamirësi ma merrte atë e lexonte dhe pasi merrte edhe mendim tim, me dorën e vet, pa kaluar në makinën e shkrimit e vendoste në krye të faqes.

Pasi mbyllnim gazetën, orar e pa orar, e ajo kishte kaluar në shtypshkronjë,

mbilidheshim të gjithë bashkë. Tani edhe të lirë, pinim kafe e ndonjë gotë raki etj. Çdo të hënë bënim analizën e dy numrave, të mërkurës dhe të shtunës kur botohej gazeta. Të gjithë diskutonim për rubrikat, më shumë për ndonjë të metë, për faqosjen, diçiturat, titujt e gjatë, “ujin” e tepërt etj. Shoku ynë, Zijai, fliste nga të parët, por me shumë takt e me çiltërsi na kritikonte e ndonjëherë edhe debatonim, veçanërisht për faqen e fundit, ku ishin vjershat apo ndonjë tregim.

Shkrimet e Zijait, kryesisht për shkollën dhe ecurinë e saj, lexoheshin me shumë interes nga kolektivat pedagogjike, portrete mësuesish, por edhe kritikën e kishte mjaft të mprehtë dhe të vazhdueshme. Nuk do ta harroj kurrë një portret për Hamza Sokolin, fillimisht mësues në Has e Shtiqën dhe pastaj drejtor i shkollës së mesme të qytetit. Një shkrim që vërtet të befasonte, pasi vetë Zijai kishte qënë mes nxënësve me ditar dhe regjistër në dorë. Gazeta jonë botohej në shtypshkronjën që ndodhej në Kukësin e vjetër. Kur unë kisha dezhurnin, Zijai vinte nga qyteti i ri dhe zbriste në këmbë nga Ramhasi e më gjente duke korigjuar bocet. Më ndihmonte, e kur ndonjë shkrim ishte më i gjatë dhe nuk e zinte faqja, ai e shkurtonte, gjithashtu edhe në ndonjë titull, por sipas nevojës, edhe shtonte dy tri fjali. Ne e konsideronim njeri tjetrin jo vetëm koleg por edhe si vëllezër, pasi ai ishte një shok i praruar. Me Zijain qëndruam gati 5 vjet së bashku, pastaj ishim edhe në një lagje.

Zija Çela një shkrimtar i shquar

Sa e sa kujtime kemi, jo vetëm në punë, së bashku në Buzmadhe, Shishtavec, Krumë e Kalis. Ai transferohet në Radio Kukësi, unë mësues në fshatin Përbreg. Patjetër çdo mbrëmje në atë lokalit pranë bustit të heroinës Shote Galica, pinim kafe e qanim hallet e dertet e ditës.

Ai “shtegton” në Tiranë, kryeredaktor i gazetës “Drita”, e përsëri pranë njeri tjetrit, pa harruar edhe një natë në shtëpinë e tij, atje pranë Kinostudios “Shqipëria e Re”.

Pastaj vitet ecën, por mes nesh ato pa u lodhur dhe plakur, si gjithnjë me atë respekt dhe nderim, me shumë mall dhe nostalgji, ai mbetet përjetësisht një shok i praruar, i çmuar dhe i rrallë në këtë trase me shumë kthesa, sfiduese e të veçanta.

Unë Zija Çelën, shokun tim të praruar, nuk e kam njohur vetëm si gazetar, që punuam disa kohë në një zyrë, në një tavolinë, por edhe si shkrimtar. Në vitet 70 të shekullit të kaluar ai nisi të shkruajë, kryesisht tregime, që i botonte në shtypin e kohës, si në gazetën “Drita”, revistën “Ylli” etj. Ne së bashku i lexonim ato me dëshirë, me shumë endje sepse ato kishin vlera, por edhe se ato ishin të Zijait tonë. Ashtu si ai edhe ne ndjenim gëzim dhe e uronim me gjithë shpirt. Pastaj Zijai e zgjeroi korsinë, jo vetëm me tregime, por ai hyri në vallen e hapur, me romane, që u pritën kudo me interesim të madh dhe kështu dalëngadalë u fut në gjirin e shkrimtarëve të njohur të Shqipërisë e më tej. Them se i kam lexuar të gjitha këto krijime.

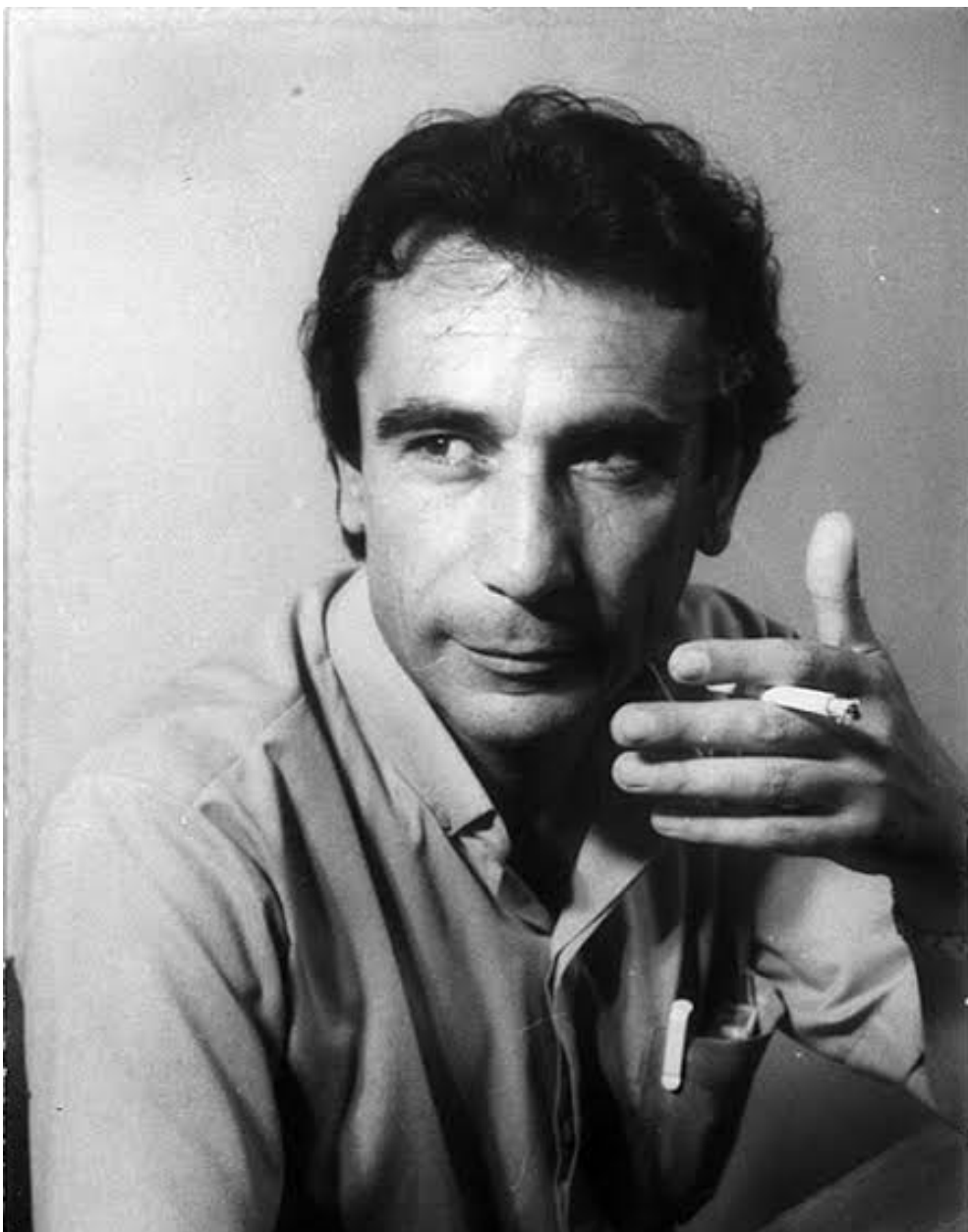
Do të ishte e tepërt të përmendja çdo titull të romaneve të Zijait, por nuk mund të lë pa thënë diçka më shumë edhe për vëllimin me tregime “Thika pa gjak”. Librin ma dërgoi një shok i imi, i cili e dinte lidhjen që kisha me Zijain. Atë natë korriku, nga më të bukurat e asaj vere, deri vonë bisedova jo vetëm me librin, por pranë meje sikur pata edhe Zijain. Të nesërmen kam udhëtuar për në Krua të Bardhë, bjeshkë e njohur në Lumë e më gjërë, dhe tregimet “Hëna në Tigan”, “Burgu i peshqëve” e “Shkurre me lepuj” i kam lexuar hipur mbi kalë, e pastaj në vazhdim të 54 tregimet e këtij libri.

Që të lexosh librat e Zija Çelës, duhet të jesh shumë i qetë, pastaj rreth e rreth të mos kesh halle e probleme, ndryshe sipas mendimit tim, nuk futesh mes personazheve, episodeve, ngjarjeve. Nëntor 2022, tek lexoja gazetën letrare kulturore “Exlibris”, pa hyrë në gjërësinë e saj, lexoj- Zija Çela nderohet në Podgoricë me çmimin “Teuta” për vepër jetësore. Ndjeva një kënaqësi të veçantë për arritjet e shokut tim të praruar, Zijain.

Gjithashtu edhe unë, si shumë lexues të rruzullit tonë, them që për Zija Çelën, ka ardhë koha, mes 30 veprave të tij, e të fundit për romanin “Ora e Zooparkut” ti akordohet çmimi “Nobël”, për vlerat artistike, novatorizmin, risitë e çmuara dhe humanizmin e veprave të tij.

E pra, nga larg të përshëndes dhe të uroj i dashur Zija, vite e vite, duke kapërcyer edhe shekullin, si një yll e planet plot dritë, qëndrestar dhe oqean i thellësisë së mendimit.

Këto ishin disa mendime për shokun tim, në vitet e kahershme, mësuesin, redaktorin dhe shkrimtarin me një gjërësi dhe hapsirë të madhe mendimi, sa universi në epokën tonë. Madje mes shumë e shumë të tjerave, të gjitha me një forcë e peshë magjike, them se Zijai nga madhështia qëndron aq afër hënës, por edhe pranë diellit, e kështu e mbyll gjithçka me një fragment rrëmbyer në faqet e vëllimit “Thika pa gjak” ku thuhet – Por eja, eja tek unë, shpend i dritës! Dhe bashkë me gjëmbin vdekatar, atë gjëmbin e trëndafilut që pak nga pak në zemrën tënde depërto. Por megjithatë ti nuk ndalove. Me një kurorë gjaku në krahëror, derisa u fike, për ne këndove.

Pesëdhjetë vitet e para të jetës së Romen Rolanit kaluan në punë të padukshme dhe pothuajse të vetmuara. Që atëherë e tutje, emri i tij do të bëhej një qendër e stuhishme diskutimi evropian. Deri pak para vitit apokaliptik, vështirë se një artist i ditëve tona punoi në një tërheqje kaq të plotë, ose mori kaq pak njohje.

Që nga ai vit, asnjë artist s'ka qenë subjekt i kaq shumë polemikave. Idetë e tij themelore s'qenë të destinuara të bëheshin të njohura gjerësisht derisa një botë e armatosur u vendos t'i shkatërronte ato.

Fati ziliqar vepron gjithmonë kështu, duke ndërthurur jetën e të mëdhenjve me fije tragjike. Ajo i sprovon fuqitë e saj deri në fund mbi të fuqishmit, duke dërguar ngjarje që bien ndesh me planet e tyre, apo duke e përshkuar jetën e tyre me alegori të çuditshme, madje duke imponuar pengesa në rrugën e tyre - që ata të mund të udhëhiqen më qartë në rrugën e duhur. Fati luan me ta, luan një lojë me një çështje sublime, sepse çdo përvojë është e çmuar. Mendoni për më të mëdhenjtë midis bashkëkohësve tanë; Mendoni për Vagnerin, Niçen, Dostojevskin, Tolstoin, Strindbergun; në rastin e secilit prej tyre, fati i ka shtuar krijimeve të mendjes së artistit dramën e përvojës personale.

Vlen të përmendet se këto konsiderata fitojnë jetë edhe për Romen Rolanin. Rëndësia e veprës së jetës së tij bëhet e qartë vetëm kur ajo soditet si një e tërë. Ajo u krijua ngadalë, sepse iu desh të përballej me rreziqe të mëdha; ishte një zbulim gradual, e përfunduar me vonesë. Themelet e kësaj strukture të shkëlqyer u gërmuan thellë në tokën e fortë të dijes dhe u vendosën mbi muraturën e fshehur të viteve të kaluara në izolim. Kështu e zbutur nga përvoja e një furre të nxehtë shtatë herë, vepra e tij ka gjurmën thelbësore të njerëzimit. Pikërisht për shkak të forcës së themeleve, po edhe për shkak të qëndrueshmërisë së energjisë së saj morale, mendimi i Rolanit ishte në gjendje të qëndronte i palëkundur gjatë stuhive të luftërave që kanë shkatërruar Evropën. Ndërsa monumente të tjera që i kishim parë me nderim, duke u çarë dhe duke u shkërmoqur, janë rrafshuar me tokën që dridhet, monumenti që ai kishte ndërtuar qëndron i fortë 'mbi betejën', mbi përzierjen e opinioneve, një shtyllë force drejt së cilës të gjithë shpirtat e lirë mund të drejtohen për ngushëllim mes rrëmujës së botës.

* ROMEN ROLANI lindi më 29 janar 1866, një vit konfliktesh, viti kur u luftua Sadova. Qyteti i tij i lindjes ishte Klamesi, ku lindi edhe një shkrimtar tjetër imagjnativ, **Klod Tijer**, autori i 'Mon Oncle Benjamin' (*Ungji im, Bozhamë*). Një qytet i lashtë, brenda kufijve të Burgundisë së vjetër, Klamesi është një vend i qetë, ku jeta është e lehtë dhe pa ngjarje. Rolanët i përkasin një familjeje shumë të respektuar të klasës së mesme. I ati, i cili ishte avokat, qe një nga figurat e shquara të qytetit. Nëna e tij, një grua e devotshme dhe serioze, ia kushtoi të gjitha energjitë e saj rritjes së dy fëmijëve: Romeni, një djalë delikat dhe motra e tij Madlen, më e vogël se ai. Për mjedisin e jetës së përditshme, atmosfera ishte e qetë dhe e gëzueshme; por në gjakun e prindërve ekzistonte kontraste që rrjedhin nga ditët e hershme të historisë franceze, kontraste që ende s'qenë pajtuar krejt. Nga ana e të atit, paraardhësit e Rolanit ishin kampionë të Konventës, partizanë të flaktë të Revolucionit dhe disa prej tyre e vulosën besimin me gjak. Nga familja e së ëmës trashëgoi shpirtin Jansenist, temperamentin e hetuesit të Port-Ruajalit. Kështu, ai qe i pajisur nga të dy prindërit me prirje për besim të zjarrtë, por prirje për besim në ideale kontradiktore. Në Francë, kjo ndarje midis dashurisë për fenë dhe pasionit për lirinë, midis besimit dhe revolucionit,

160 vite më parë lindi shkrimtari nobelist francez dhe evropianist i shquar
ROMEN ROLAN (ROMAIN ROLAND)
(29 janar 1886 - 30 dhjetor 1944)

NJË JETË MES TË DUKSHMES DHE TË PADUKSHMES

ose VETËDIJA MORALE E EVROPËS

Nga Stefan Cvajg

(libri ROMEN ROLAN, NJERIU DHE VEPRA E TIJ - botuar në anglisht.)

Përktheu dhe përgatiti: XHEVAIR LLESHI

daton shekuj më parë. Farat e saj ishin të destinuara të lulëzonin tek artisti.

Vitet e para të fëmijërisë së tij kaluan në hijen e disfatës së vitit 1870-ës. Në *Antuaneta*, Rolani skicon jetën e qetë të një qyteti kaq provincial si Klamesi. Shtëpia e tij e vjetër ishte në bregun e një kanali. Nga kjo botë e ngushtë do të buronin kënaqësitë e para të djalit i cili, pavarësisht brishtësisë së tij fizike, ishte kaq i ndjeshëm ndaj tyre. Një impuls i fuqishëm nga larg, nga e kaluara e padepërtueshme, erdhi për të trazuar pulset e tij. Ai zbuloi herët muzikën, gjuhën e gjuhëve, mesazhin e parë të madh

të shpirtit. Nëna e tij i mësoi pianon. Nga tonet e saj ai mësoi të ndërtonte për vete botën e pafundme të ndjenjave, duke tejkaluar kështu kufijtë e vendosur nga kombësia. Sepse, ndërsa nxënësi asimilonte me padurim muzikën e lehtë të kuptueshme të kompozitorëve klasikë francezë, muzika gjermane në të njëjtën kohë magjepste shpirtin e tij rinor. Ai ka dhënë një përshkrim të admirueshëm të mënyrës se si i erdhi ky zbulim: «Ne kishim një numër librash të vjetër muzikorë gjermanë. Gjermanisht? A e dija kuptimin e fjalës? Në pjesën tonë të botës besoj se askush s'kishte parë

ndonjëherë një gjerman... Ktheva faqet e librave të vjetër, duke shkruar notat në piano,... dhe këto rrjedha uji, këto përrën timerelodie, që më ujitën zemrën, u fundosën në tokën e etur kurse *shiu* përthithet në tokë. Lumturia dhe dhimbja, dëshirat dhe ëndrrat e Mozartit dhe Beethovenit janë bërë mish i mishit tim dhe kockë e kockave të mia. *Unë jam ata*, dhe *ata janë unë*... Sa shumë u detyrohem atyre? Kur isha i sëmurë si fëmijë dhe vdekja dukej afër, një melodi e Mozartit do të ngrohte jastëkun tim si një dashnor... Më vonë, në kriza dyshimi e depresioni, muzika e Beethovenit do të ringjallte tek unë shkëndijat e jetës së përjetshme... Sa herë që shpirti im është i lodhur, sa herë që jam i sëmurë në zemër, i drejtohem pianos sime dhe shpëlahem në muzikë.»

Kaq herët fëmija hyri në *bashkim* me fjalën pa fjalë të njerëzimit; kaq herët simpatia gjithëpërfshirëse e jetës së *ndjenjës* e kishte mundësuar atë të kalonte përtej labirinteve të ngushta të qytetit dhe të provincës, të kombit dhe të epokës. Muzika u bë lutja e parë drejtuar forcave elementare të jetës: një lutje e përsëritur çdo ditë në forma të panumërta; kështu që tani, gjysmë shekulli më vonë, një javë dhe madje një ditë rrallë kalon pa biseduar me **Beethovenin**. Shenjtori tjetër i ditëve të fëmijërisë së tij, **Shekspiri**, gjithashtu i përkiste një toke të huaj. Me dashuritë e tij të para, të gjitha të pavetëdijshme, djaloshi tashmë kishte tejkaluar kufijtë e kombësisë. Mes drurit me pluhur në një papafingo ai zbuloi një botim të Shekspirit, të cilin gjyshi i tij (një student në Paris kur Viktori...) Hugo ishte një djalë i ri dhe mania e Shekspirit ishte e përhapur (e kishte blerë dhe harruar). Interesi i tij fëmijëror u zgjua fillimisht nga një vëllim gravurash të zbehta, titulluar 'Galerie des femmes de Shakespeare' (*Galeria e grave të Shekspirit*). Imagjinata e tij u emocionua nga fytyrat simpatike, nga emrat magjikë Perdita, Imogen dhe Miranda. Por shpejt, duke lexuar dramën, ai u zhyt në labirintin e ngjarjeve dhe personaliteteve. Ai do të qëndronte në papafingo orë pas ore, i shqetësuar nga asgjë përveç shkelmave të rastësishme të kuajve në stallën poshtë ose nga zhurma e një zinxhiri në një barkë që kalonte. Duke harruar gjithçka dhe i harruar nga të gjithë, ai u ul në një kolltuk të madh me librin e dashur, i cili, ashtu si ai i Prosperos, i bëri të gjithë shpirtat e universit shërbëtorët e tij. Ai ishte i rrethuar nga një turmë dëgjuesish të padukshëm, nga figura imagjinare që formonin një ledh midis tij dhe botës së realiteteve.

Si ndodh gjithmonë, ne shohim një jetë të madhe që ha-pet me ëndrra të mëdha. Entuziazmi i tij u ngjall më fuqishëm së pari nga Shekspiri dhe Beethoveni. I riu trashëgoi nga fëmija, burri nga i riu, këtë admirim të pasionuar për madhësinë. Ai që ka dëgjuar për një thirrje të tillë, s'do t'i kufizojë lehtë energjitë e tij brenda një rrethi të ngushtë. Shkolla në qytetin e vogël provincial nuk kishte asgjë më shumë për t'i mësuar këtij djali aspirant. Prindërit s'mund ta detyronin veten ta dërgonin të dashurin e tyre vetëm në metropol, kështu që me vetëmohim heroik vendosën të sakrifikonin ekzistencën e tyre paqësore. Babai hoqi dorë nga pozicioni i tij fitimprurës dhe i pavarur si noter, gjë që e bëri atë një figurë udhëheqëse për shoqërinë në Klamesi, për t'u bërë një nga punonjësit e panumërt të një banke parisienne. Shtëpia e njohur, jeta patriarkale, u lanë mënjanë që Rolanët të mund të mbikëqyrnin shkollimin dhe rritjen e djalit të tyre në qytetin e madh. E gjithë familja i kushtoi vëmendje interesit të Romenit, duke i mësuar kështu herët atë që të tjerët zakonisht nuk e mësojnë deri në moshën e plotë burrërore - **përgjegjësinë**.

* Djali ishte ende shumë i vogël për të ndërë magjinë e Parisit. Për natyrën e tij ëndërrimtare, materializmi i zhurmshëm

dhe brutaliteti i qytetit dukej i çuditshëm dhe pothuaj armiqësor. Larg në jetë ai do të ruante nga këto orë një frikë të fshehur, një tkurrje sekretesh nga budallallëku dhe pashpirtësia e qyteteve të mëdha, një ndjenjë e pashpjegueshme se mungonte e vërteta dhe sinqeriteti në jetën e kryeqytetit. Prindërit e tij e dërguan në *Liceun e Luigjit të Madh*, një shkollë e mesme e famshme në zemër të Parisit. Shumë nga bijtë më të aftë dhe më të shquar të Francës kanë qenë midis djemve që, duke gumëzhitur si një tufë bletësh, dalin çdo ditë në mesditë nga kosherja e madhe e dijes. Ai u njoh me pikat e arsimit klasik francez, që të bëhej «një papagall i mirë i Korneit». Megjithatë, përvojat e tij jetësore ishin jashtë fushës së kësaj poezie logjike ose logjike të poezisë; entuziazmi i tij e tërhoqi, si më parë, drejt një poezie që ishte vërtet e gjallë dhe, drejt muzikës. Megjithatë, ishte në shkollë që ai gjeti shokun e tij të parë.

Me tekat e rastësisë, edhe për këtë mik fama do të vinte vetëm pas njëzet vjetësh heshtjeje. Romen Rolani dhe i dashuri i tij i ngushtë Pol Klodel (autori i *Annonce faite à Marie - Kumt i bërë Maries*), dy shkrimtarët më të mëdhenj me imagjinatë në Francën bashkëkohore, të cilët kaluan pranun e shkollës së bashku, ishin pothuajse njëkohësisht, njëzet vite më vonë, për të siguruar një reputacion evropian. Gjatë çerekut të fundit të shekullit, të dy kanë ndjekur shtigje shumë të ndryshme në besim dhe shpirt, kanë kultivuar ideale gjerësisht të ndryshme. Hapat e Klodelit janë drejtuar drejt katedrales mistike të së kaluarës katolike; Rolani ka lëvizur nëpër Francë dhe më gjerë, drejt idealit të një Evrope të lirë. Në atë kohë, megjithatë, në shëtitjet e tyre të përditshme për në shkollë dhe për t’u kthyer, ata shijonin biseda të pafundme, duke shkëmbyer mendime mbi librat që kishin lexuar dhe duke ndezur entuziazmin e ndërsjellë rinor të njëri-tjetrit. Ylli i ndritshëm i veçantë i qiellit të tyre ishte Rikard Wagner, i cili në atë kohë po hidhte një magji të mrekullueshme mbi mendjen e të rinjve francezë. Në rastin e Rolanit nuk ishte thjesht Wagner, artisti, ai që ushtronte këtë ndikim, por Wagner, personaliteti universal poetik.

Ditët e shkollës kaluan shpejt dhe disi pa gëzim. Kalimi nga shtëpia romantike në Parisin e ashpër realist kishte qenë shumë i papritur. Për djaloshin e ndjeshëm,

qyteti do të tregonte vetëm dhëmbët e tij, të shfaqte indiferencën, të manifestonte egërsinë e ritmit të tij. Këto cilësi, ky aspekt Maelstrom, ngjallën në mendjen e tij diçka që i afrohej alarmit. Ai dëshironte simpati, përzemërsi, aspirata të larta; tani, si më parë, arti ishte shpëtimtari i tij, «art i lavdishëm, në kaq shumë orë gri». Gëzimet e tij kryesore ishin pasditet e rralla që kalonin në koncertet popullore të së dielës, kur puls i muzikës ia prekte zemrën - sa magjepsëse nuk përshkruhet kjo tek **Antuaneta!** As Shekspiri s’e kishte humbur fuqinë në asnjë shkallë, tani që figurat e tij, të parë në skenë, ishin në gjendje të ngjallnin *tmerr* dhe *ekstazë* të përzier. Djali ia dha tërë shpirtin e tij dramaturgut. «Ai më përfshiu si një pushtues, unë iu hodha si një lule. Në të njëjtën kohë, shpirti i muzikës rridhte mbi mua ashtu si uji mbyt një fushë; **Beethoveni** dhe **Berlioz** edhe më shumë se **Vagneri**. Më duhej të paguaja për këto gëzime. Isha, si të thuash, i dehur për një ose dy vjet, ashtu siç toka bëhet e mbingopur në kohë përmbytjesh. Në provimin e pranimit në *Shkollën Normale* dështova dy herë, falë preokupimit tim me Shekspirin dhe me muzikën». Më pas, ai zbuloi një mjeshtër të tretë, një çlirues të besimit të tij. Ky ishte **Spinoza**, të cilit ai ia bëri njohjen gjatë një mbrëmjeje të kaluar vetëm në shkollë dhe, *drita e brishtë intelektuale* e të cilit, do të ndriçonte shpirtin e Rolanit gjatë gjithë jetës. Më të mëdhenjtë e njerëzimit i kanë qenë ndonjëherë shembuj dhe shokë atij.

Kur erdhi koha që ai të largohej nga shkolla, lindi një konflikt midis **prirjes** dhe **detyrës**. Dëshira më e zjarrtë e Rolanit ishte të bëhej artist sipas mënyrës së Vagnerit, të qe njëkohësisht muzikant dhe poet, të shkruante drama muzikore heroike. Tashmë në mendjen e tij qarkullonin disa koncepte muzikore të cilat, si një kontrast kombëtar me ato të Vagnerit, do të merreshin me *ciklin francez të legendave*.

Njërën prej tyre, atë të Shën Luigjit, ai në vitet e mëvonshme do ta transformonte vërtet, jo në muzikë, por në fjalë të guximshme. Megjithatë, prindërit e tij i konsideruan këto dëshira si të parakohshme. Ata kërkuan përpjekje më praktike dhe rekomanduan Shkollën Politeknike. Në fund u gjet një kompromis i lumtur midis **detyrës** dhe **prirjes**. U mor një vendim në favor të studimit të shkencave mendore dhe morale. Në vitin 1886, në një provë të tretë, Rolan

kaloi me shkëlqim provimin e pranimit në *Shkollën Normale*.

Ky institucion, me karakteristikat e tij të veçanta dhe formën e veçantë historike të jetës së tij shoqërore, do të linte një gjurmë vendimtare në mendimin dhe fatin e tij.

Shtojcë

STUDIME KRITIKE

Origjina e teatrit lirik modern.

Jeta e Bethovenit. (Jeta e njerëzve të shquar.) Fletoret e përdyjavshme, seria IV, nr. 10, Paris, 1903; Hachette, Paris, 1907; Unë do t’i hedh një sy Perrichon, J. P. Laurens.

Teatri Popullor. Fletoret e përdyjavshme, seria V, nr. 4, Paris, 1903; Hachette, Paris, 1908.

Jeta e Mikelanxhelos. (Jeta e njerëzve të shquar.) Fletoret e përdyjavshme, seria VII, Nr. 18; seria VIII, nr 2, Paris, 1906; Hachette, Paris, 1907.

Muzikantët e Sotëm, Hachette, Paris, 1908. 1. Berlioz. 2. Wagner: Siegfried; Tristani. 3. Saint-Saëns. 4. Vincent d’Indy. 5. Richard Strauss. 6. Hugo Wolf. 7. Don Lorenzo Perosi. 8. Muzikë franceze dhe gjermanë. 9. Pelléas et Mélisande. 10. Ripërtëritja: Një Skicë e Lëvizjes Muzikore në Paris që nga viti 1870.

Handel. (Mjeshtrit e Muzikës.) Alcan, Paris, 1910.

Jeta e Tolstoit. (Jetët e Burrave të Shquar.) Hachette, Paris, 1911.

Jeta e Përlulur Heroike. Mendime të Përzgjedhura, të Paraprirra nga një Hyrje nga Alphonse Séché. Sansot, Paris, 1912.

Empedokli i Agrixhentos. Le Carmel, Gjenevë, 1917.

Një Udhëtim Muzikor në Tokat e së Kaluarës. Edouard Joseph, Paris, 1919; Hachette, Paris, 1920.

Shkolla e Urrejtjes Studime Sociale (1900-1910). Alcan, Paris, 1910.

II STUDIME POLITIKE

Mbi grindjen. Ollendorff, Paris, 1915.

Paraardhësit. L’Humanité, Paris, 1919.

Për popujt që u përpoqën. Jeuneses Socialistes Romandes, La Chaux-de-Fonds, 1917; Ollendorff, Paris, 1920.

To the killed Pops (nën titullin:

Civilization). Shtypur privatisht, Paris, 1918.

Popujve Vrasë. Si ballinë një gdhendje në dru nga Frans Masereel. Qarkullim i mjedis. Ollendorff, Paris, 1920.

III ROMANE

Zhan-Kristof. 15 monedha 1904-1912. Fletoret e përdyjavshme, Seria V, Nr. 9 dhe 10; Seria VI, Nr. 8; Seria VIII, Nr. 4, 6, 9; Seria IX, nr 13, 14, 15; Seria X, Nr. 9, 10; Seria XI, Nr. 7, 8; Seria XIII, Nr. 5, 6; Seria XIV, Nr. 2, 3; Paris, 1904 e në vazhdim.

Zhan-Kristof. 10 vëllime. 1. Agimi. 2. Në mëngjes. 3. Adoleshenti 4 Revolta. (1904-1907.)

Zhan-Kristof i lindur në Paris. 1. Panairi në shitje. 2. Antoinette. 3. Në shtëpi. (1908-1910.)

Zhan-Kristof. Fundi i udhëtimit. 1. Miqtë. 2. Shkurrrja që digjet. 3. Dita e re. (1910-1912.) Ollendorff, Paris.

Colas Breugnon. Ollendorff, Paris, 1918. Pierre dhe Luce. Le Sablier, Gjenevë, 1920; Ollendorff, Paris, 1920.

Clerambault. Ollendorff, Paris, 1920.

IV PARATHËNIE

Hyrje në Një letër e pabotuar nga Tolstoi, *Fletoret e përdyjavshme*, Seria III, Nr. 9, Paris, 1902.

Handel dhe Mesia. (Parathënie e Le Messie de G. F. Haendel nga Félix Raugel.) Depozita e Shoqërisë Kooperativë të Kompozitorëve të Muzikës, Paris, 1912.

Stendali dhe muzikë. (Parathënie për Jeta e Hajdnit në botimin e plotë të veprave të Stendalit.) Champion, Paris, 1913.

Parathënie e ‘Ata që punojnë’ nga Simone Bodève, Ollendorff, Paris, 1913.

Parathënia e ‘Një zë për gratë e kreshpëruara’ nga Marcelle Cappy, Ollendorff, Paris, 1916.

Antologjia e poetëve kundër luftës. Le Sablier, Genera, 1920.

V DRAMAT

Shën Luigji. (5 akte.) Revista e Parisit, Mars-Prill, 1897.

Aërt. (3 pjesë.) Revista e artit dramatik, Paris, 1898.

Ujqërit. (3 pjesë.) Zhorzh Belaj, Paris, 1898.

Triumfi i arsyes. (3 pjesë.) Revista e artit dramatik, Paris, 1899.

Danton. (3 pjesë.) Revista e artit dramatik, Paris, 1900; Fletoret e përdyjavshme, Seria II, Nr. 6, 1901.

14 korrik. (3 pjesë.) Fletoret e përdyjavshme, Seria III, Nr. 11, Paris, 1902.

Do të vijë koha. (3 pjesë.) Fletoret e përdyjavshme, Seria IV, Nr. 14, Paris, 1903; Ollendorff, Paris, 1920.

Tre Dashuruesit. (3 akt.) Revista e artit dramatik, Paris, 1904.

Montespan. (3 akt.) Revista e artit dramatik, Paris, 1904.

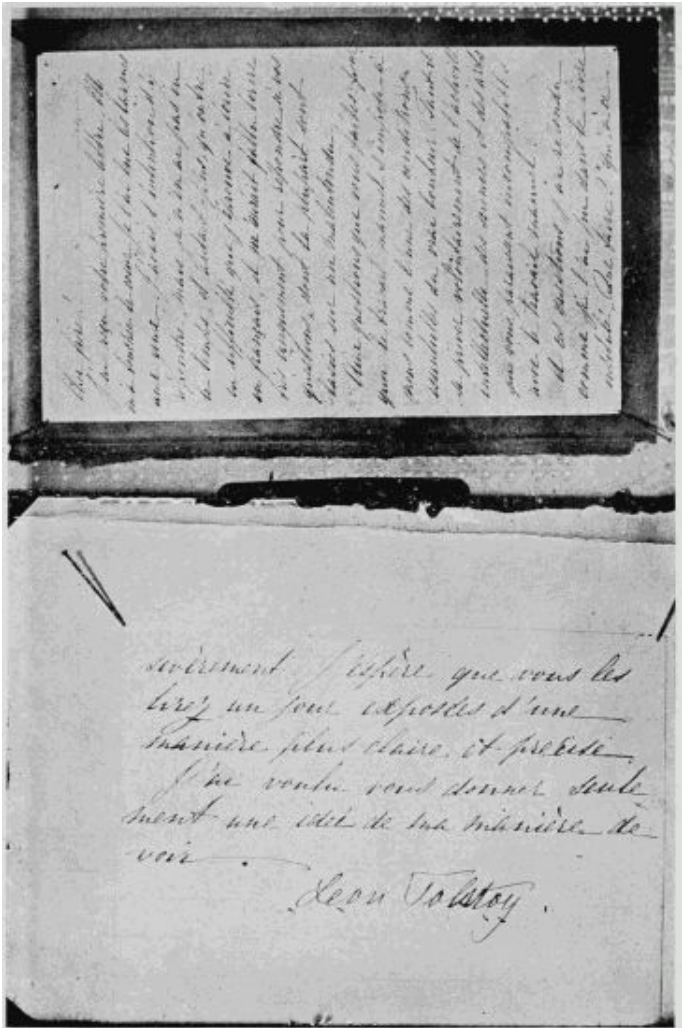
Teatri i Revolucionit. Ujqërit. Danton. katërmëdhjetë korrik. Hachette, Paris, 1909 (transferim tani nga Ollendorff).

Tragjeditë e besimit. St. Louis. Aërt. Triumfi i arsyes. Hachette, Paris, 1909 (transferim tani nga Ollendorff).

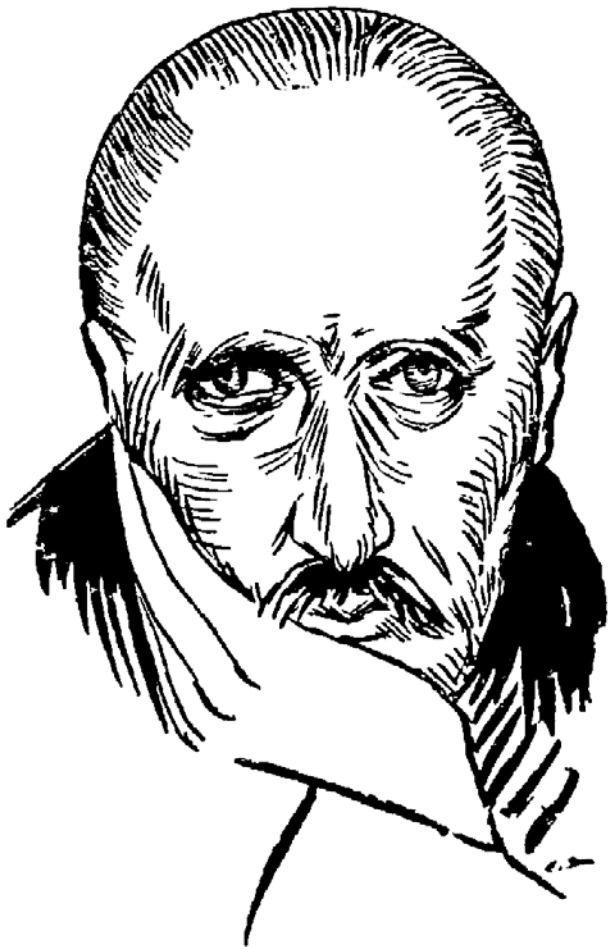
Liluli (me gdhendje druri të Frans Masereel). Le Sablier, Gjenevë, 1919; Ollendorff, Paris, 1920.

Shënim: Më 2 shkurt 1965, në një takim me nxënës maturantë Prof. Todi Sotira (Berat) më dha librin e botuar vetëm në anglisht, të cilin e kam në dorëshkrimin shqip tani.

Tiranë, më 2 shkurt 2026

Letra e Tolstoit

Rolan kur shkrunte romanin e famshëm ‘Zhan Kristof’.

Karikaturë nga Arben Mexsi

